חורבת גלילות (אל־ג׳ליל): חפירות בשולי כפר מהתקופות הרומית–הביזנטית בשרון

איתן איילון ויוסי לוי

מבוא

חורבת גלילות נמצאת בחוף השרון הדרומי, מדרום־מערב להרצליה וממזרח לתל מיכל (נ״צ רי״ח 1824/6741, רי״י 1324/1741; איור 1). החורבה היא אחת משרשרת יישובים קטנים, שנוסדו בתקופות הרומית והביזנטית על רכס הכורכר השני, המתאפיינים בריבוי מתקני חקלאות ומלאכה, מחצבות ומערות קבורה חצובים (קרמון תשי״ט: 129; רול ואיילון 1989; גופנא ואיילון תשנ״ח; Gophna and Ayalon 1989). ריכוז יישובים זה, הכולל את רשפון, כפר שמריהו והרצליה ב׳, נובע מכך שגבעות הכורכר לא התאימו לעיבוד חקלאי, אך הסלע החשוף בהן היה נוח לחציבה ולהשתתת מבנים.

שטחי העיבוד של יישובים קטנים אלה השתרעו בשני עמקי אורך, ״אבוס השרון״ ו״מישור השרון״ (קרמון תשי״ט: 112–113), המקבילים לרכס הכורכר השני ממערב (שם עובר היום כביש החוף) וממזרח (תוואי מסילת הברזל). בעמקים אלה הצטברה אדמת סחף הראויה לעיבוד בתנאי ניקוז נאותים (קרמון תשי״ט: 116–117). בעמק המזרחי השתרעה בעבר ביצה גדולה (בערבית: בצת קטוריה), שנוקזה ויובשה, כנראה בתקופה הביזנטית, כדי להכשיר אדמה חקלאית נוספת ולהיפטר ממטרד אקולוגי־בריאותי זה (צוק ואיילון תשנ״ד; Clermont-Ganneau 1903). בעמק המערבי עברה כנראה דרך ראשית קדומה מהתקופה הרומית, שחיברה בין יפו לקיסריה (רול ואיילון תשמ״ח[א]: 150–152). דרכי רוחב שהוליכו לעיר הנמל הסמוכה אפולוניה עברו גם הן בקרבת האתר (רול ואיילון תשמ״ח[א]: 158). מערכת דרכים זו תרמה, ללא ספק, לכלכלת היישוב הקדום בחורבת גלילות בכך, שהיא שיפרה את אפשרויות השיווק של תוצרתו והעניקה לו יתרון במתן שירותים למשתמשים בדרכים (Karmon 1961).

על הגבעה שהתגלה בה האתר שכן עד לשנת 1948 הכפר הערבי אל־ג׳ליל. את הכפר הקטן ייסדו כנראה במאה הי״ט מהגרים ממערב השומרון וממצרים. הוא היה מחולק לשניים או לשלושה רובעי מגורים (״מזרחי״, ״מערבי״ ואולי גם ״צפוני״) והיו בו מסגד וקבר שיח׳. ממערב לקבר השיח׳, לרגלי הרכס, השתרע בית קברות ובקרבתו היה מטע זיתים (גרן תשמ״ד: 261; גרוסמן תשמ״ו: 372; תש״ן: 271; גופנא ואיילון תשנ״ח: 33, אתרים 49–51; מפות מנדטוריות בקנה מידה 1:20,000 ו־1:100,000; Conder and Kitchener 1881–1883, II:251). ממצאים שמקורם בכפר הערבי התגלו בעיקר בחלקו הדרומי של שטח החפירה (בייחוד מעל מכלולי בריכות 111 ו־333, להלן). הם כוללים כלי חרס שחורים מטיפוס כלי עזה, מקטרות חרס ועפרי חרס מתוצרת מרסיי (איילון תש״ס). ארבעה קברים השייכים לכפר זה (נ״צ רי״ח 1822/6744, רי״י 1322/1744) חשף קלטר (תש״ס). לאחר נטישתו, הוקמה במקום

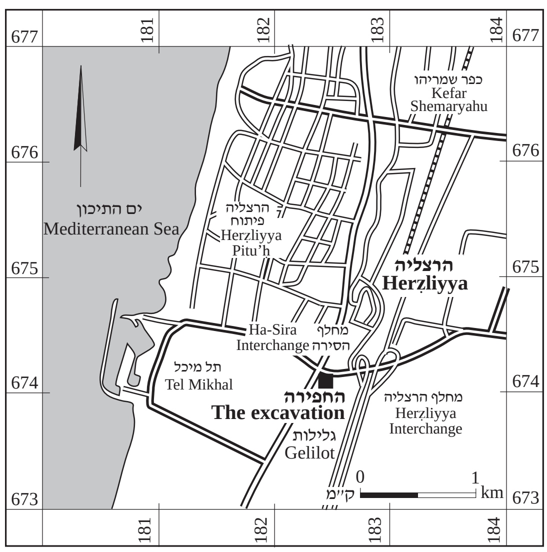

איור 1. מפת איתור.

מעברה ששרידיה התגלובחלקו הצפוני של שטח החפירה, המפולס למדי. אפשר שפילוס השטח לקראת בניית המעברה גרם לכך שבאזור זה כמעט שלא התגלו שרידים מהכפר הערבי.

המחקר הארכיאולוגי באתר החל בימי המנדט הבריטי, עת דווח על גילוי מערות קבורה במקום (Tal 1995:107–108). לאחר קום המדינה התגלו, בין השאר בחפירה שביצע יעקב עורי בשנת 1950, רצפות עשויות פסיפס לבן גס בשוליו הצפוניים של הכפר, מערות קבורה, כותרות ובסיסי עמודים משיש, מכתש אבן גדול, אבן פי־באר וחרסים מהתקופות הפרסית והרומית–האסלאמית הקדומה (ארכיון רשות העתיקות; ילקוט הפרסומים 1091, 1964: 1425; 1925, 1973: 1828; 4318, 1995: 4004; **עלון** תש״י; **עלון** תשי״א; רול ואיילון 1989: 120, 153, 203; גופנא ואיילון תשנ״ח:33).

עם הזמן נפגעו חלקים נרחבים של היישוב הקדום בפעולות בנייה וחציבה שבוצעו במקום, בעיקר ממזרח לשטח החפירה הנדון כאן ומדרום לו. בשנות השישים למאה הכ׳ התגלה סמוך לאתר קבר חצוב בכורכר ובו ארון חרס מכוסה ברעפים; הקבר לא נחפר (אביעם ושטרן תשנ״ח:155, מס׳ 42).

החפירה

החפירות הנדונות כאן (לוי תשנ״ב; פלדשטין תשנ״ז) נערכו בשנים 1990–1992 והתמקדו במדרון הצפוני־המערבי של הגבעה שעליה שכן האתר. במהלכן נמצאו בעיקר מתקני מלאכה, תעשייה ושירותים, וכן קברים שהשתייכו ליישוב.[1] בשנת 1994 חפרה אייש (תשנ״ז) בשולי האתר (נ״צ רי״ח 1820/6740, רי״י 1320/1740) מערת קבורה מהמאות הב׳–הו׳ לסה״נ. מערת קבורה נוספת מהמאה הד׳ לסה״נ נחפרה בשנת 1996 ממערב ליישוב (נ״צ רי״ח 1825/6745, רי״י 1325/1745; גופנא ואיילון תשנ״ח:33). בשנת 1997 חפרה עדנה אייש (מידע בעל פה) שרידי מבנים מהתקופות הרומית, הביזנטית והעות׳מאנית מדרום־מערב לאתר העיקרי.

השטח שנחפר הוא רצועה צרה (140 מ׳ אורך, 20–40 מ׳ רוחב) המשתרעת מדרום־מערב לצפון־מזרח, לרגלי בריכת המים העגולה המתנוססת מעל צומת הסירה (תכנית 1; איור 2). נראה שכבר בימי קדם נחצבו חלקים גדולים ממדרון הגבעה.[2] השרידים הארכיטקטוניים יתוארו על פי סוגי המתקנים; בדיון בסוף ינותחו המתקנים גם מההיבט הכרונולוגי בהסתמך על כלי החרס שהתגלו בהם. כל כלי החרס הם מהתקופות הרומית והביזנטית

איור 2. שטח החפירה, מבט לצפון.

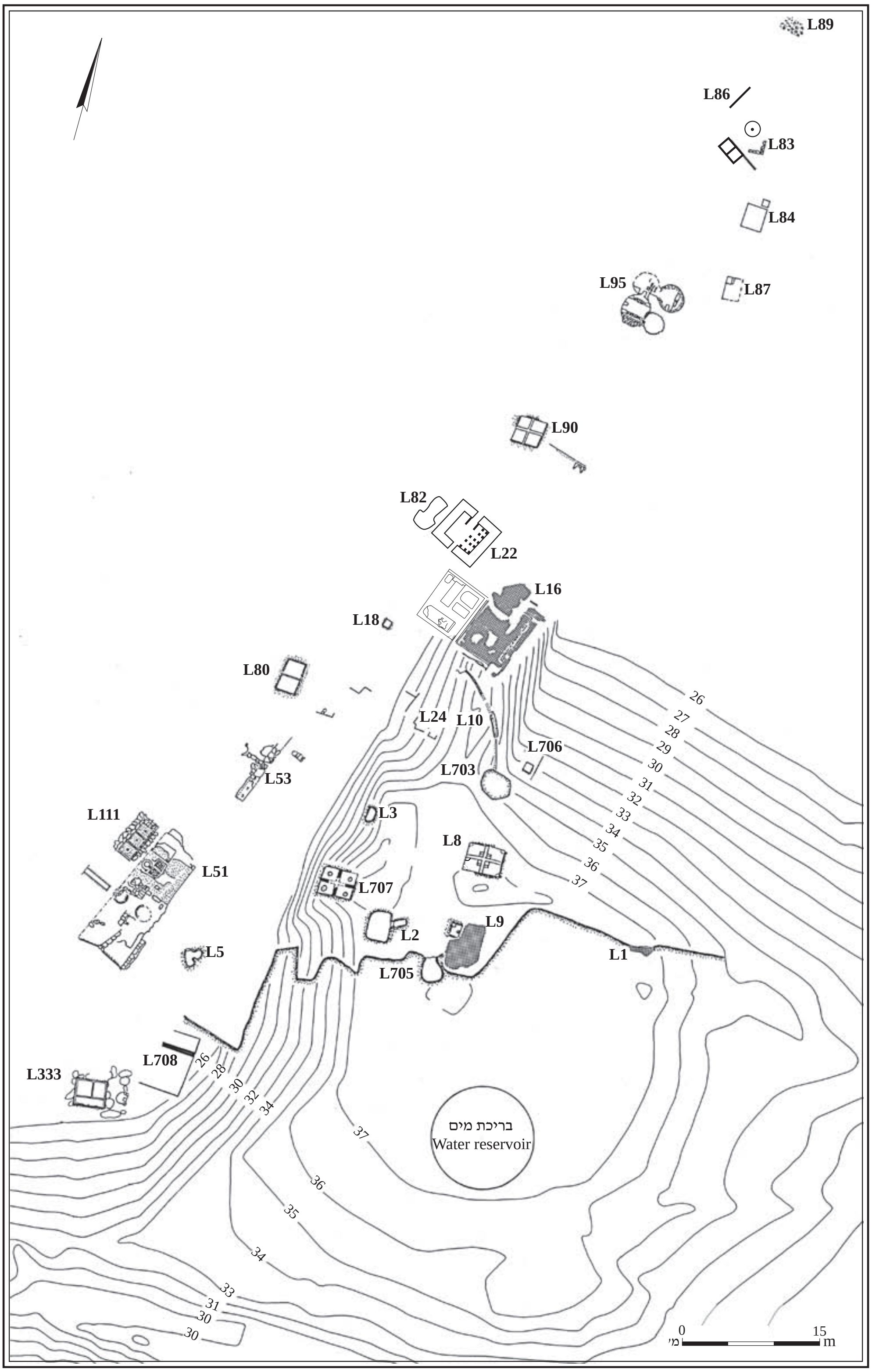

תכנית 1. תכנית כללית.

(המאות הא׳–הז׳ לסה״נ; ר׳ קלדרון, כרך זה) ומהתקופה העות׳מאנית, למעט אחדים מהתקופה האסלאמית הקדומה ואולי גם מהתקופה הצלבנית (לא נדונו). המטבעות שנמצאו בעונה הראשונה הם מהמאות הא׳–הח׳ לסה״נ ומהמאות הט״ז–הכ׳ (להלן).

בית המרחץ (תכניות 1, 2)
מכלול זה, המצוי במרכז שטח החפירה, התגלה קרוב לפני השטח במצב השתמרות גרוע המקשה על הבנתו (תכניות 1–3; איור 3). לא השתמרו פתחים או מעברים בין היחידות הארכיטקטוניות, ועל כן קשה לקבוע את הקשר התפקודי ביניהן.

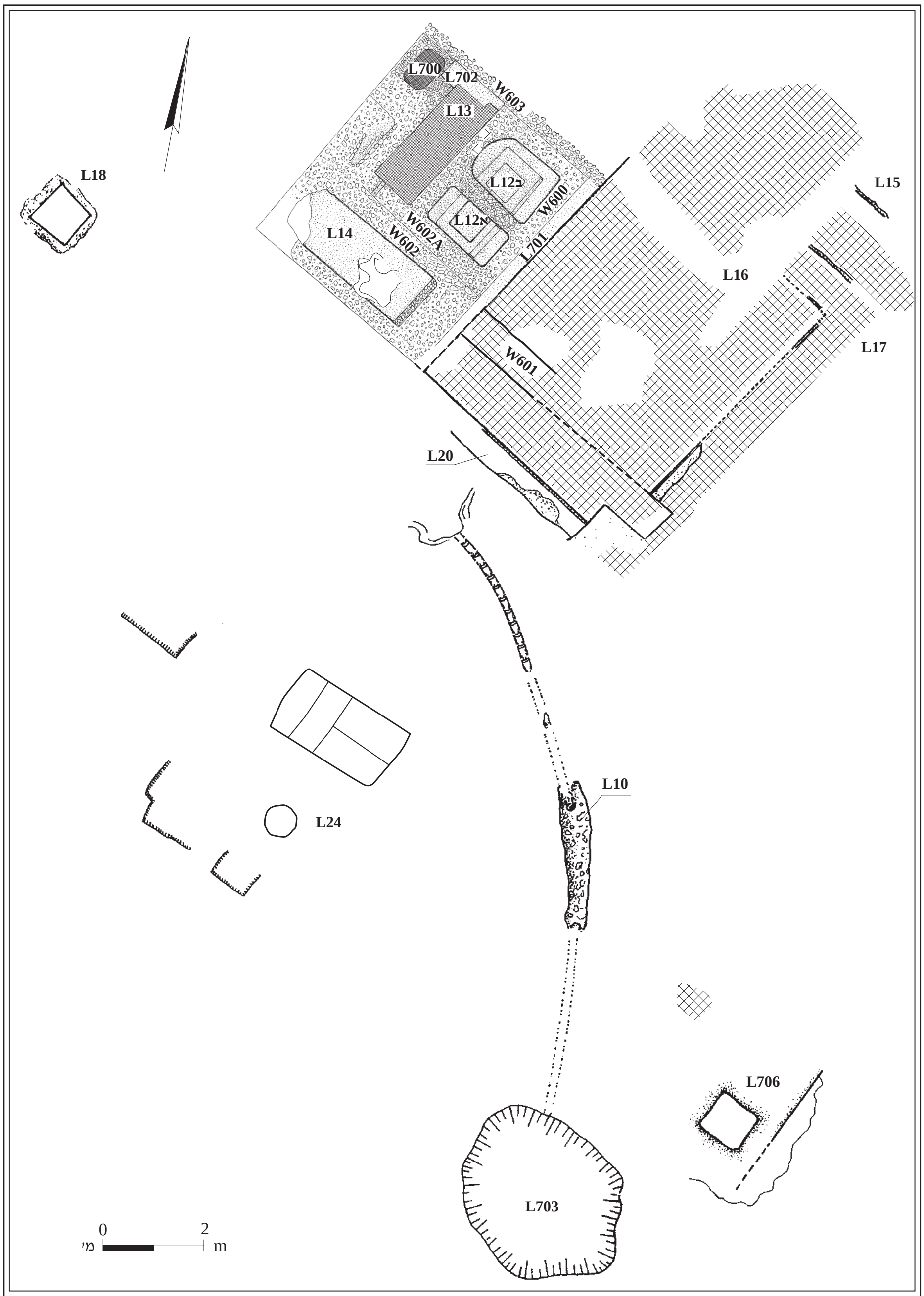

תכנית 2. בית המרחץ, הבאר (L703), הצינור (L10), המקווה (L24) והבור הטרפזי (L18).

איור 3. בית המרחץ, מבט לצפון; מדרום לו: הצינור (L10).

איור 4. בית המרחץ: ההיפוקאוסט, מבט לצפון־מזרח.

חדר החמים (קלדריום). בחלקו הצפוני של המכלול נחשף היפוקאוסט של חדר החמים (קלדריום; L22; ר׳ תכנית 1), מדרום־מזרח לו נתגלה משטח פסיפס גדול (L16) ומערכת בריכות מטויחות (L12, L13, L14, L700). ייתכן שמתקן ובור טרפזי מטויחים (L82, L18 בהתאמה; להלן) השתייכו אף הם למכלול בית המרחץ, אך הם יתוארו בנפרד באין קשר רציף ביניהם.

קירות ההיפוקאוסט של חדר החמים (4.3 × 4.3 מ׳ לערך; 0.25 מ׳ לפחות גובה השתמרות הקירות; איור 4) ורצפתו צופו באריחי חרס רבועים (0.25 × 0.25 מ׳ לערך). רצפת האריחים השתמרה היטב לאורך הקירות, אך היא נפגעה במרכז החדר ונמצאה מכוסה אפר ופיח. על הרצפה שרדו לגובה 0.25 מ׳ לפחות עמודונים אחדים, הבנויים אף הם אריחי חרס (חמש שכבות), שנשאו את רצפת

החדר (השוו בדחי תשס״ב: תכנית 1 [באקה אל־ע׳רביה]; לדיון כללי, ר׳ גיחון תשל״ח; צפריר תשמ״ה:105–113). על סמך שרידי העמודונים אפשר לקבוע שלאורך ההיפוקאוסט ולרוחבו היו שמונה או תשע שורות של עמודונים, שהקיצוניים שבהם צמודים לקירות ונושאים את שולי הרצפה.

את ההיפוקאוסט תחם קיר מוצק (עוביו מטר אחד לפחות); יסודות השתמרו בדרום־מזרח ובדרום־מערב. בצפון־מערב ובצפון־מזרח נהרס הקיר לחלוטין בשל פעולות פיתוח בעת החדשה, אך מהלכו נרמז בשוליה של רצפת האריחים ובסלע הטבעי שהשתמר מעבר להם. במרכז הקיר הצפוני־המזרחי היה פתח רחב שרוצף גם הוא באריחי חרס. שתי מחיצות בנויות מאריחי חרס (אורכן המשוער כמטר אחד ורוחבן 0.25 מ׳ לערך) נמשכות מן הפתח פנימה לתוך ההיפוקאוסט, מול דופנות הפתח הכפול שבקיר הנגדי (להלן). המחיצות נועדו כנראה לשפר את זרימת האוויר החם.

מעברו הצפוני של הפתח, מחוץ להיפוקאוסט, לא השתמרו שרידי בנייה כלשהם, אך מרחב מפולס (קטן יותר מההיפוקאוסט) שנחצב בסלע הכורכר מרמז שבמקום הייתה יחידה ארכיטקטונית נוספת. על סמך הפתח הרחב שבקיר וממדי השטח החצוב בסלע אפשר להציע שבמקום זה הותקן תנור החימום של בית המרחץ (פרייפורניום). ממול, במרכז הקיר הדרומי־המערבי של ההיפוקאוסט, נקבע פתח דומה, אך צר יותר (כ־0.35 מ׳), שדופנותיו בנויות משתי שורות של אריחים סדורים בנדבכים אחדים.

לקצות הדפנות שבתוך ההיפוקאוסט הוצמדו עמודוני חרס, הדומים לאלה הצמודים לקירות שנשאו את שולי הרצפה העליונה. גם בצד זה ההרס מעברו החיצון של הקיר, מדרום להיפוקאוסט, מוחלט; גם שם מסתמן מרחב מפולס חצוב בסלע הטבעי שממדיו דומים לאלה של ההיפוקאוסט. על סמך הפתח שבקיר, שאִפשר זרימת אוויר חם לכיוון דרום־מערב, ייתכן שכאן היה החדר הפושר (טפידריום), שאף הוא היה מצויד בהיפוקאוסט, אך עקב ריחוקו מהתנור החום ששרר בו היה נמוך יותר.

במילוי ההיפוקאוסט התגלו שברי צינורות חרס (*tubuli*) שלהם חתך מרובע. הם נקבעו בקירות ודרכם זרם האוויר החם וחימם את החדר (גיחון תשל״ח:39). צינורות דומים, שהתגלו במצבור כלי החרס במתקן המטויח (L82) הסמוך, השתייכו, כנראה, לבית המרחץ (איור 33:1, 2; להלן). סמוך להיפוקאוסט, בינו לבין מכלול הבריכות (להלן), התגלו שלא באתרן מרצפות שיש אחדות שמקורן אולי ברצפת חדר החמים שלא השתמרה. ממערב לבריכות התגלה שבר צינור עופרת שמקורו אולי בבית המרחץ או במקווה הסמוך (להלן). לא התגלו כאן ממצאים היכולים להעיד על מועד הקמתו של המכלול.

שרידים נוספים, שהשלב הקדום בהם שייך כנראה לבית המרחץ (אף שאין בינם לבין ההיפוקאוסט קשר ארכיטקטוני רצוף), נחשפו מדרום־מזרח לחדר החמים ויתוארו להלן:

משטח הפסיפס (L16). המשטח גדול ומרוצף בפסיפס לבן גס (מידות פנים 5.5 × 9.5 מ׳ לפחות; איור 5), כיוונו צפון־מזרח–דרום־מערב ומצב השתמרותו גרוע. בניגוד למקרים רבים אחרים, קוביות הפסיפס הונחו כאן בשורות ישרות, רצופות (ר׳ בור 1; להלן). בחלקיו הצפוני־המזרחי והדרומי־המזרחי נראים קווי מתאר פנימיים שמשמעותם אינה ברורה. קיר 600, התוחם את הפסיפס בצפון־מערב ומפריד בינו לבין הבריכות (להלן), מטויח בצד הפונה אל רצפת הפסיפס; קצהו הדרומי־המזרחי של המשטח לא התגלה. שוליו לכיוון צפון־מזרח קטועים, אך בהמשכם הסלע מפולס עוד מרחק מסוים ולאחר מכן יש סלע טבעי גבוה ולא מעובד, המציין את קצה המבנה.

מעבר לשולי הריצוף בדרום־מערב התגלתה רצועה שרצפתה מטויחת (L20; כ־0.2 מ׳ רוחב). מקורה והקשרה אינם ברורים, אך ייתכן שהיא קשורה לשלב קדום במכלול זה (להלן). בצפון־מערב, בין משטח הפסיפס לקיר 600, הפסיפס תחום ברצועת טיח דומה (L701; כ־0.2 מ׳ רוחב) שרצפתה גבוהה ממשטח הפסיפס בסנטימטרים אחדים. תפקידה אינו ברור; ייתכן שזו תעלה. בחלקו הצפוני של המשטח נמשכת רצועה מצפון־מערב לדרום־מזרח; המשכה לכיוון צפון־מזרח חסר. אפשר שזוהי תעלת שוד של קירות מחיצה, שהפרידו בין מרחבי משנה שרוצפו בצורה דומה. קטע קטן של מחיצה דומה השתמר בחלק הדרומי־המזרחי של הפסיפס.

בחלקו הדרומי של משטח הפסיפס נמצאה רצועה בולטת הנמשכת לרוחבו, מכיוון צפון־מערב לדרום־מזרח. נראה שהיא מכסה קיר משלב קדום (W601), שלב שבו היה החדר קצר בכ־2 מ׳. מתארו של קיר זה ממשיך פחות או יותר את מתארו של הקיר המטויח הדרומי־המערבי (W602) של בריכה 702, שקדמה למכלול הבריכות הקטנות (להלן). רצועה מטויחת (L701) מפרידה בין משטח

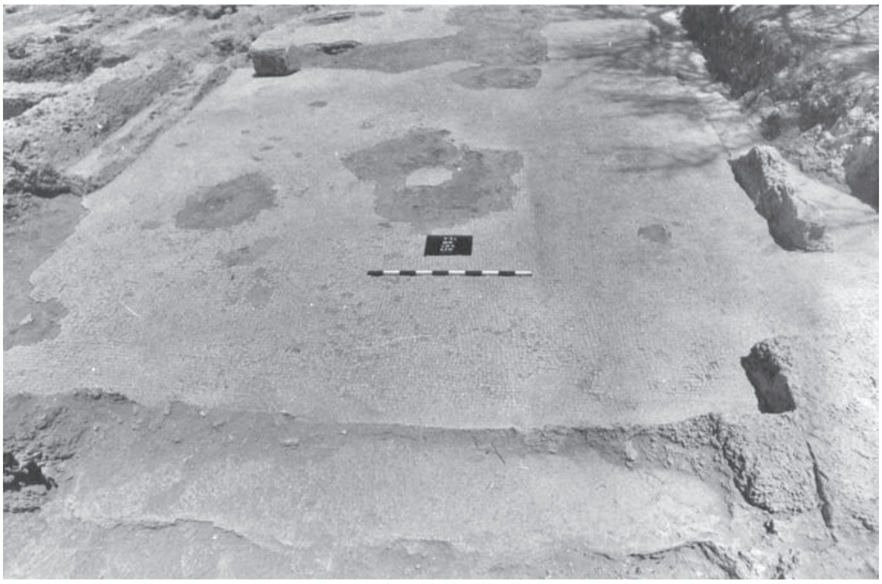

איור 5. בית המרחץ: משטח הפסיפס, מבט לצפון־מזרח.

הפסיפס לבריכות; הרצועה מסתיימת בדרום־מערב, מול קיר 602, וכך גם שוליה הקטועים של רצפה קדומה יותר (פסיפס?) הנראים לאורך המשכו המשוער של קיר זה. נראה שהקיר הקדום (W601–W602) תחם במקור רכיבים אלה לכיוון דרום־מערב.

בריכות 12א, 12ב. מצפון־מערב למשטח הפסיפס התגלה מכלול בריכות מטויחות שביניהן מפרידים קירות ומשטחים של אבנים קטנות וטיט (4.0 × 4.9 מ׳ בקירוב; תכנית 3). השתמרותן אינה מלאה. שתי הבריכות ("אמבטיות") מדורגות, קטנות (1.5 מ׳ עומק; מידות הקרקעית של כל אחת מהן, במפלס הנמוך ביותר: 0.5 × 0.5 מ׳ בלבד); רצפותיהן ודופנותיהן מטויחות.

בבריכה 12א (0.75 × 1.40 מ׳; איור 6) הותקנו לאורך הדפנות הצרות שתי מדרגות (0.2 מ׳ רוחב; השתמרותן גרועה עקב פגיעות בעבר) — בכל אחת מהן 2–3 מפלסים, כנראה הגבהות — ומדרגה אחת בדופן הדרומית־המערבית. פינות הבריכה חוזקו לכל גובהן בעיבוי אלכסוני שהקנה להן צורה קטומה, תכונה אופיינית לבריכות בתקופות הרומית והביזנטית (קידיאושן, איילון ויוסף תש"ן: 27, איור 2 [תל קסילה]; ברנד תשס"א: 204 [אשקלון]).

איור 6. בית המרחץ: בריכה 12א, מבט לדרום־מזרח.

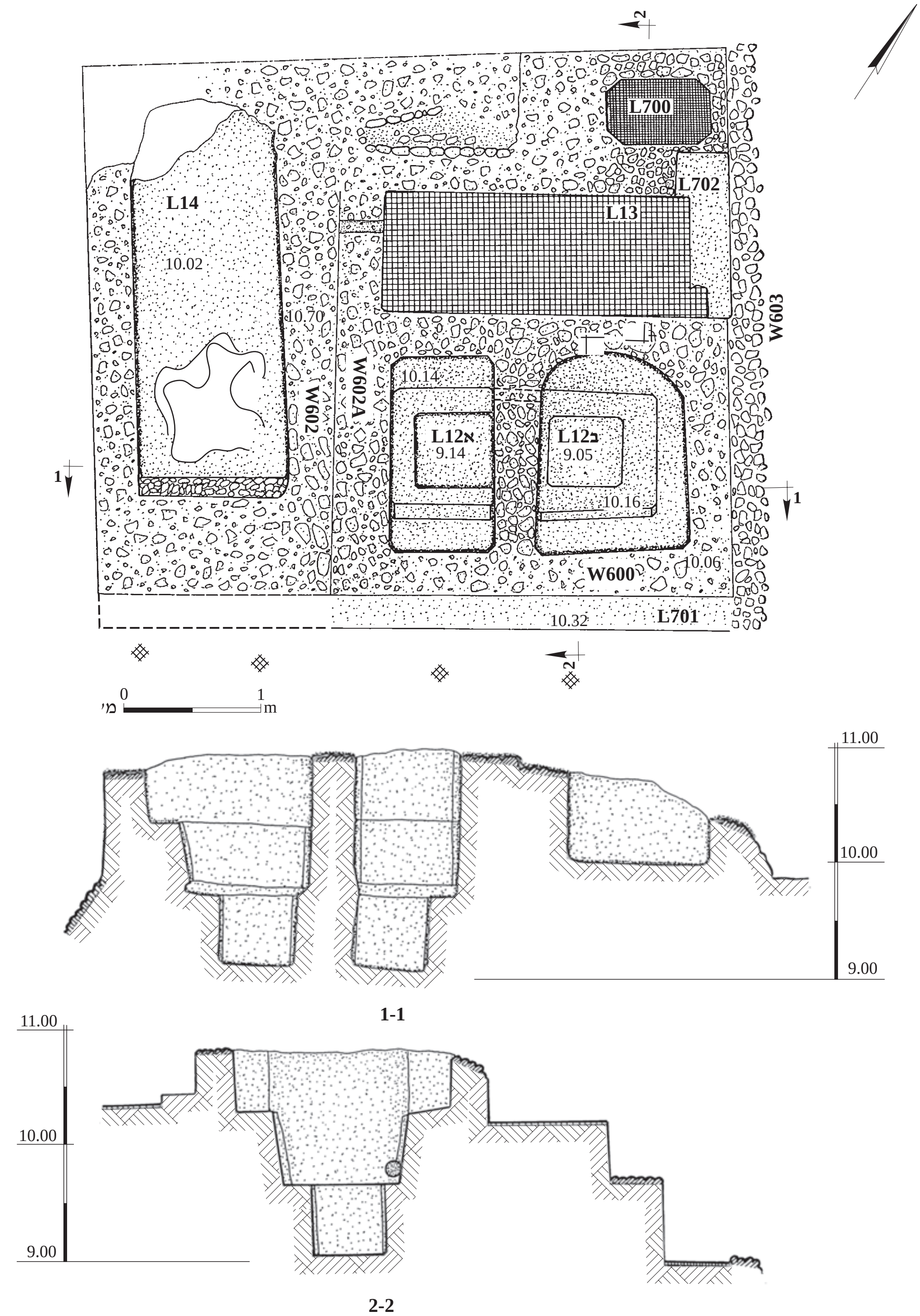

תכנית 3. בית המרחץ, מכלול הבריכות: תכנית וחתכים.

איור 7. בית המרחץ: בריכה 12ב, מבט לדרום־מזרח.

בריכה 12ב (1.05 × 1.45 מ׳; איור 7) רחבה יותר ודופנה הצפונית־המערבית מעוגלת. בדפנות הצפונית, המזרחית והדרומית הותקנו שתי מדרגות, שכבר נפגעו בחלקן בעבר, ואילו בדופן המערבית מדרגה צרה אחת. במדרגה העליונה ניכרות שכבות טיח אחדות. שתי הפינות הדרומיות־המזרחיות חוזקו לכל גובהן בעיבוי אלכסוני.

סמוך לקצהו הצפוני־המערבי של הקיר שבין הבריכות הותקן צינור (0.1 מ׳ קוטר), במפלס גבוה מעט מהמדרגה התיכונה. הצינור אפשר מעבר מים בין הבריכות (תכנית 3: חתך 2–2).

בריכות 13, 14. ממערב לבריכות הקטנות ומדרום להן נבנו שתי בריכות מלבניות גדולות יותר, ניצבות זו לזו. מפלס רצפת בריכה 13 גבוה בכ־0.2 מ׳ מזה של בריכה 14. אורך בריכה 13 (איור 8) הוא 2.4 מ׳ לפחות (קצהָ הצפוני־המזרחי קטוע, אך נראה שנמשך עוד כ־0.2 מ׳, עד קצה בריכה 702 שמתחת לה, להלן) ורוחבה כ־0.9 מ׳. דופנה הדרומית־המזרחית נשתמרה לגובה של כ־0.5 מ׳ ומשלוש האחרות שרדו רק היסודות. הבריכה רוצפה בפסיפס לבן גס וקירותיה טויחו.

איור 8. בית המרחץ: בריכה 13, מבט לדרום־מזרח. בחזית: הבור הטרפזי (L18).

בדופן הדרומית־המערבית של הבריכה (W602A) התגלה חלקו התחתון של צינור, או מרזב (השתמר לאורך 0.3 מ׳, רוחבו 8 ס״מ). לא ברורים מקורו (הוא אינו מחובר לבריכה 14) ותכליתו. לאורך דופנה הצפונית־המזרחית של הבריכה נחשף קטע מרצפה מטויחת, קדומה ונמוכה יותר (בריכה 702, להלן).

בריכה 14 (איור 9) בנויה בציר צפון־מערב–דרום־מזרח בקירוב; אורכה כ־2.6 מ׳ (קצהָ הצפוני־המערבי הרוס), רוחבה כ־1.1 מ׳ וקירותיה שרדו לגובה של כ־0.6 מ׳. קרקעיתה (הפגועה בקצה הדרומי־המזרחי) ודופנותיה טויחו בטיח לבן שהשתמר חלקית.

אגן 700. אגן מלבני בנוי נחשף בקצה הצפוני של המכלול (0.5 × 0.8 מ׳, 0.6 מ׳ עומק). מפלסו נמוך מזה של בריכה 13 ודומה למפלסי קרקעית בריכות 12א ו־12ב. הוא מרוצף בפסיפס לבן גס ודופנותיו מטויחות. מדרום־מערב לו השתמרו קטעי קירות שהקשרם אינו ברור, ועל אחד מהם שרדה פיסת טיח; ייתכן שהם שייכים לשלב הקדום במכלול.

בריכה 702. הבריכה גדולה ושייכת כנראה לשלב קדום. היא השתרעה בחלקו הצפוני־המזרחי של המכלול, מתחת לבריכות 12א, 12ב ו־13, ואולי גם מתחת לאגן 700. עדות לכך היא קיר 602 התוחם את בריכה 14 מצפון־מזרח. הקיר מטויח בפן ה״חיצון״, הצפוני־המזרחי, שאליו הוצמד בשלב מאוחר קיר נוסף (W602A) התוחם את בריכות 12א ו־13 מדרום־מערב (קו טיח זה מסומן בתכנית כקו ישר המפריד בין שני הקירות). מכאן שבשלב המקורי היה קיר 602 קיר פנימי מטויח של בריכה גדולה. קיר 601, שמתחת למשטח הפסיפס, הוא ככל הנראה המשכו של קיר זה.

הקצה הנגדי של בריכה קדומה זו התגלה מתחת לשוליה הצפוניים־המזרחיים של בריכה 13, שם התגלו קטע מהקיר החיצון המטויח (W603) וחלק מרצפת הטיח שלה. המשך הרצפה לכיוון דרום־מערב נראה היטב כ״קו תפר״ אופקי בחתך, כ־0.2 מ׳ מתחת לרצפת בריכה 13 (איור 8). אפשר שרצועת הטיח (L701), המפרידה בין משטח הפסיפס למכלול הבריכות, הייתה אף היא חלק מרצפת בריכה קדומה זו.

סיכום. כדי להבין את מבנהו של בית המרחץ ותפקודו, וכן את הקשר לבינו לבין השלב הקדום במכלול הבריכות הסמוך, יש להפריד בין השלבים. היפוקאוסט הוא רכיב מובהק של בית מרחץ, אך כאן לא השתמר כל קשר ארכיטקטוני בינו לבין משטח הפסיפס והבריכות. יתרה מכך, בחינה מדוקדקת של הבריכות מעלה, שאין כל דמיון בינן לבין רכיבים ידועים בבתי מרחץ בתקופות הרומית והביזנטית בארץ (גיחון תשל״ח). בריכות מסוג זה מאפיינות בדרך כלל את חדר החמים ולא את חדר הקרים. הבריכות המדורגות (12א ו־12ב) אינן ״בריכות ישיבה״ רגילות, וממדיהן (היחס בין רוחב המדרגות לעומקן) מונעים כל אפשרות של ישיבה נוחה בתוכן. מעבר המים ביניהן, בצינור שהותקן במפלס נמוך, אף הוא אינו מאפיין בריכות רחצה (השוו Hirschfeld 2000:252–253,

איור 9. בית המרחץ: בריכה 14, מבט לדרום.

Figs. 31–33). גם האגן קטן ועמוק מכדי לשמש לרחצה בנוחות.

סיכומו של דבר, סידור הבריכות והקשר היחסי ביניהן, ממדיהן, סמיכותן זו לזו, העובדה שהבריכות הקטנות גבוהות מההיפוקאוסט בכמטר אחד, ועל כן לא היה אפשר לחממן באמצעותו — כל אלה אינם מתאימים לבית מרחץ מהסוג הידוע. מנגד, אפשר כנראה לשייך לבית המרחץ את הבריכה הגדולה, הקדומה (L702). אורכה (מתחת לחלק הצפוני של משטח הפסיפס ולבריכות שלצדו) היה 8–9 מ׳ לפחות ורוחבה כ־2.8 מ׳. היא הייתה, אולי, חלק מחדר הקרים (הפריגידריום) והוזנה במי הבאר הסמוכה (L703; תכנית 1; להלן). בריכה 14, שגם רצפתה עשויה טיח ולה קיר משותף עם בריכה זו, השתייכה כנראה אף היא לחדר הקרים. חדר הפושרים (הטפידריום) היה כנראה מצפון־מערב לבריכה 702, שם השתמר שטח שבו פולס הסלע הטבעי ובו פתח להזרמת אוויר חם מההיפוקאוסט. התנור היה כנראה מצפון־מזרח להיפוקאוסט, והפתח שחיבר ביניהם השתמר. על סמך שחזור זה נראה שחדר כניסה או הלבשה (אפודיטריום) היה מעברה הדרומי־המזרחי, הדרומי־המערבי או הצפוני־המזרחי של הבריכה הקדומה, אך הוא לא השתמר.

בשלב כלשהו חלו במכלול שינויים מפליגים. הבריכה הגדולה 702 יצאה מכלל שימוש וחלקים מקירותיה נהרסו עד היסוד. על חלקה הדרומי־המזרחי הונח משטח פסיפס שהשתרע לכיוון דרום־מערב, מעבר לקיר הדרומי שלה (W601) שפורק. על חלקה הצפוני־המערבי נבנו מכלול הבריכות 12א, 12ב, 13 והאגן, ובריכה 14 שולבה בו. כאמור, אין במערכת בריכות זו כל דמיון לרכיבים מוכרים של בית מרחץ, ונראה על כן שהוא יצא בשלב זה מכלל שימוש. ייתכן שהמתקן המטויח 82 והבור הטרפזי המטויח 18 (להלן) השתייכו גם הם למכלול החדש, או שקרבתם אליו קשורה רק בסמיכותם למקור המים המשותף — הבאר וצינור החרס (להלן).

משטח הפסיפס ומערכת הבריכות המורכבת שלידו היו כנראה מתקן תעשייה כלשהו הקשור בשימוש במים. על המשטח יכלו לפרוש מוצרים לצורך השריה, ייבוש או טיפול אחר, וב״תעלות״ המקיפות אותו אפשר היה לנקז נוזלים שניגרו מהם. הבריכות יכלו לשמש להשריה, לטבילת המוצרים או לפעולות אחרות הקשורות במים.

לא ברור אם ההיפוקאוסט המשיך לשמש גם בשלב זה, לא כחלק מבית המרחץ אלא כמתקן משולב במכלול תעשייה. ההיפוקאוסט פותח בעולם ההלניסטי־הרומי לצורך חימום חללים ארכיטקטוניים (ובהם לעתים גם אגני מים) בעזרת אוויר חם. אפשר היה להשתמש בו גם לצרכים אחרים, כגון: עישון יין (למתקנים כאלה מהתקופה הרומית [*fumarium*], ר׳ למשל בצרפת ובגרמניה: Brun 2003:86–87; על יין מעושן בארץ, ר׳ קוטלר תשל״ז:58–59; ברושי תשמ״ה:15), עישון בשר או דגים, ייבוש דגנים רוויים (למשל בתהליך ייצור בורע׳ול) או גבעולי פשתן לאחר השרייתם במים (Dreisbusch 1994). על סמך הממצא מחורבת גלילות יש לבחון מחדש את ההנחה שהיפוקאוסט קשור אך ורק לבית מרחץ.

מקובל על הכול שהשימוש הנפוץ בפסיפס לבן גס במתקנים אינו קדום למאה הב׳ לסה״נ לערך (איילון תשמ״ד:23). החלפת בריכה 702 במערכת הבריכות הקטנות מעידה שהמכלול היה בשימוש זמן ממושך למדי. נראה על כן, שבית המרחץ הוקם במאה הא׳ או הב׳ לסה״נ, והמכלול המאוחר — משטח הפסיפס והבריכות — במאה הב׳ או הג׳ לסה״נ. אפשר שכלי החרס הרבים מהמאות הב׳–הג׳ לסה״נ שהתגלו במילוי של המתקן המטויח 82 הסמוך (ר׳ קלדרון, כרך זה), ובהם שברי צינורות האוויר של חדר החמים (איור 33:1, 2; להלן), מעידים על מועד יציאתו של בית המרחץ מכלל שימוש. הממצא המועט, המאוחר, שנתגלה שם — מקורו כנראה בסחף.

בתקופות הרומית–האסלאמית הקדומה נבנו בתי מרחץ גדולים בערים המרכזיות ובתי מרחץ קטנים יותר בעיירות, בכפרים, בבתי חווה ובתחנות דרכים, ואף בסמיכות למכלולי מתקנים ותעשייה כמו בחורבת גלילות (הירשפלד תשנ״ז:120–121; **ח״א** תשמ״ב:41 [נבי ימין]; איילון תשמ״ח:16–17, איורים 21, 22 [תל קסילה]; איילון תשס״ב:277 [חורבת מגדל, צור נתן]; ישראל תשס״א:222 [אשקלון]; גורזלזני 2009 [רמלה]; לסקירה כללית, ר׳ Hoss 2005 [על חורבת גלילות בעמ׳ 105]).

נראה שבית המרחץ נעשה בתקופות אלו חלק בלתי נפרד מהווי החיים היומיומי, ללא קשר לממדי היישוב, לאופיו או להרכב אוכלוסייתו (ר׳ למשל גיחון תשל״ח; צפריר תשמ״ה:105–113; פרידהיים תשס״ג); מיקומו ביישוב נקבע כנראה סמוך למקור המים — במקרה הנדון, לבאר.

המתקן המטויח

המתקן נחשף כ־3 מ׳ מצפון־מערב להיפוקאוסט (L82; תכניות 1, 4). זהו חלל תת־קרקעי חצוב, דמוי מערה קטנה, שכיוונו צפון־מזרח–דרום־מערב. חלקו הקדמי מלבני ובתקרתו פתח (ממדיו וצורתו המקוריים אינם ידועים בגלל התמוטטות חלק זה של התקרה; אורך החלק המלבני כ־2.9 מ׳ ורוחבו 1.7–1.5 מ׳). הוא מתרחב לשני הצדדים ויוצר חלל אפסידלי (1.8 × 2.6 מ׳) שלו תקרה מקומרת במקצת (L85; גובה השתמרות מרבי 2.7 מ׳).

הדופן הצפונית־המזרחית באזור הכניסה אנכית, והיא השתמרה בשלמותה לגובה 2 מ׳. בכניסה לא נחצבו מדרגות, ונראה שירדו לבור בסולם. דופנו הדרומית־המערבית מתעגלת עד לתקרה. דופנות הבור ורצפתו צופו בטיח שהשתמרותו גרועה, כנראה עדות לכך שהמתקן שימש לאגירת מים או לשימוש אחר בנוזלים.

במילוי הבור התגלו כלי חרס רבים מאוד מהמאות הא׳–הז׳ לסה״נ, רובם מהמאות הב׳–הג׳ לסה״נ, כולל קעריות שלמות ושברי נרות (ר׳ קלדרון, כרך זה), שברי צינורות אוויר מרובעים (איור 33 :1, 2; להלן) ואריחי חרס, שמקורם כנראה בבית המרחץ הסמוך. הממצאים הושלכו למתקן המטויח לאחר שיצא מכלל שימוש. בגלל קרבתו לחדר החמים של בית המרחץ והטיח המצפה אותו, ייתכן שהיה זה מאגר מים הקשור אליו, אולם קשה לקבוע זאת בגלל העדר חיבור ארכיטקטוני כלשהו ביניהם.

מקווה טהרה

המקווה (L24; תכניות 2, 5; איור 10) חצוב בסלע. הוא נמצא במרחק של כ־7 מ׳ מצפון־מערב לבאר (L703; להלן), שהייתה אולי מקור מים חלקי שלו נוסף על מי גשם. הכניסה אליו הייתה דרך פיר מלבני (1 × 2 מ׳, עומק מרבי 1.5 מ׳) שבו ירדו בגרם בן חמש מדרגות, בצורת האות רי״ש, אל פתח חצוב (0.75 מ׳ רוחב, 1.25 מ׳ גובה) שהוליך אל חללו הפנימי. המדרגה התחתונה (0.25 מ׳ גובה) אינה משתרעת לכל רוחב החלל כמקובל, והיא מצויה כבר בתוך בריכת המקווה (״אגן הרחצה״ כהגדרת רייך [תשמ״א:226]); היא שימשה כנראה ספסל ישיבה במים. המדרגה

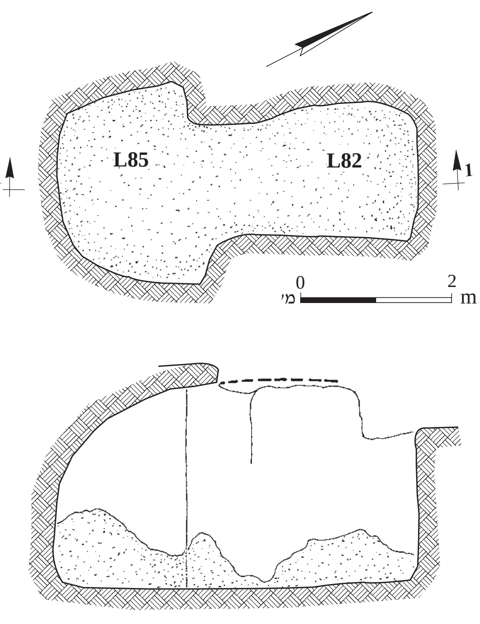

תכנית 4. המתקן המטויח (L82): תכנית וחתך.

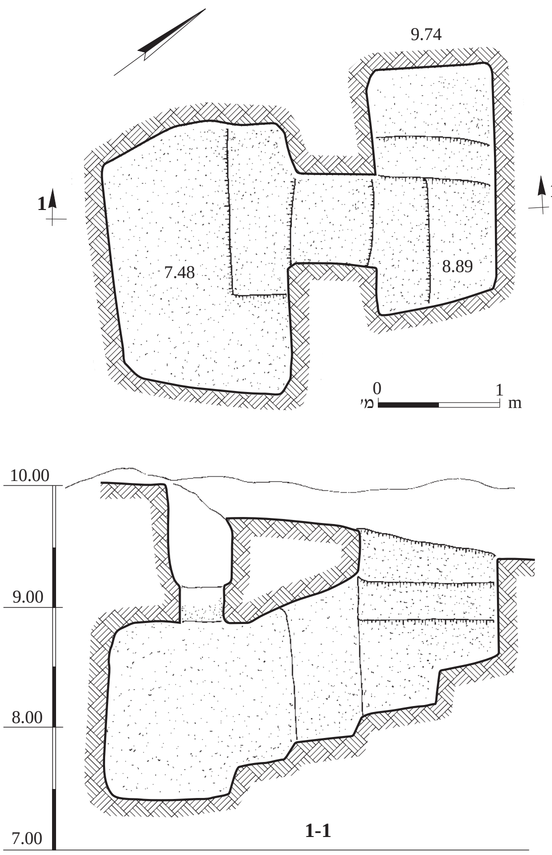

תכנית 5. המקווה (L24): תכנית וחתך.

איור 10. המקווה: פיר הכניסה (בחזית) והפתח בתקרה (מאחור), מבט לדרום־מערב

איור 11. המקווה: הבריכה הפנימית והפתח, מבט לצפון־מערב.

רחבה יותר מהפתח ונמשכת עד לדופן הצפונית־המערבית של הבריכה (איור 11).

לבריכה הפנימית מתאר מלבני, לא־רגולרי (1.50 × 2.25 מ׳, גובה 1.5 מ׳ בקירוב). כל חלל המקווה, לרבות התקרה השטוחה, מטויח בטיח לבן שהשתמר במלואו. הקירות צופו בשכבות אחדות של טיח, אולי עדות לשימוש ממושך. בתקרה נחצב פתח גלילי, אנכי, שדרכו הוזרמו כנראה מי נגר עלי, ואולי גם מים שנשאבו מהבאר (ר׳ מגן תשמ״ה:16, 22) אל הבריכה (השווה למקווה בחורבת סומק: דר תשנ״ח:83, איור 22).[3] עובי התקרה במקום זה 1.15 מ׳. קוטר הפתח בחלקו העליון 0.5 מ׳ ובתחתון 0.37 מ׳, אולי כדי לאפשר את סתימתו בשעת הצורך. לצד הפתח התגלתה על פני השטח אבן שטוחה ומעובדת שהתאימה בממדיה ובצורתה לכיסויו, אך אין הוכחה שהיא אכן שימשה לכך.

על סמך הטיח, נראה שהוא היה בשימוש בתקופה הרומית הקדומה (פורת 1989: 74).

גילויו של מקווה ביישוב, שמרכיב נכבד אם לא מכריע, באוכלוסייתו היה שומרוני (להלן), אינו מפתיע. לדעת רייך (תשמ״ח: 242–243), השימוש של יהודים במקוואות הצטמצם מאוד לאחר חורבן הבית השני, אך לא כן בקרב השומרונים. מקוואות דומים, הכוללים כניסה מדורגת ובריכה מטויחת, תת־קרקעית, התגלו ביישובים יהודיים ושומרוניים בשומרון, בשרון ובכרמל (למשל מגן תשמ״ה [קדומים]; גרינהוט תשנ״ח: 153–157 [חורבת חרמשית]; דר תשנ״ח: 82–86 [חורבת סומק]; מהריאן תשס״א [עינב]; איילון תשס״ב: 281–282 [צור נתן]; לסקירה כללית, ר׳ Hoss 2005 [על חורבת גלילות בעמ׳ 184]). רובם פשוטים למדי ואינם כוללים ״אוצר״ מים נפרד נוסף לבריכת הטהרה, אך הם עונים על דרישות ההלכה העיקריות: נפח מינימלי של 40 סאה (מגן תשמ״ה: 15–17; גרוסברג תשנ״ח; גרינהוט תשנ״ח: 155–157).

המקוואות נתגלו, ברובם, סמוך למתקני מלאכה והפקת תוצרת חקלאית, כגון בתי בד (קדומים, צור נתן ואולי גם חורבת סומק) או גתות (חורבת חרמשית) — כנראה כדי להבטיח את טהרת העובדים בהם (״בטומאה לא דורכין ולא בוצרין עמו...״ [תלמוד בבלי, עבודה זרה נה ע״ב]; מגן תשמ״ה: 23–24; רייך תשמ״ח: 243–244; גרינהוט תשנ״ח: 155–157; Magen 1993). ריבוי מקוואות בסמיכות למתקנים חקלאיים ביישובים שומרוניים מלמד שהקמתם נבעה גם מדרישות ההלכה השומרונית, ולא רק בגלל דרישות ההלכה היהודית, כדי לאפשר שיווק התוצרת ליהודים, כפי שסבר רייך (תשמ״ח: 244).

באר וצינור

מקור המים של בית המרחץ, מכלולי הבריכות והמקווה היה כנראה באר חצובה בסלע (L703; תכנית 2; איור 12), שהתגלתה במרחק של כ־12 מ׳ מדרום־מזרח לבית המרחץ. מתארה סגלגל, לא־רגולרי, והיא חצובה בסלע הכורכר הטבעי ללא טיח או עיבוד נוסף. ממדיה המרביים 3.0 × 3.5 מ׳, והיא נוקתה לעומק של כ־4 מ׳ מבלי להגיע לקרקעיתה. ראשה מצוי ברום של כ־35 מ׳ מעל פני הים, ומכאן, שכדי להגיע למפלס מי התהום יש לחצוב אותה לעומק ניכר למדי (לבאר דומה בשולי יישוב, ר׳ צוק 1988: 150–152).

צינור חרס קשתי הזרים את המים לכיוון בית המרחץ במורד המדרון הטבעי (L10; איור 13). הוא מורכב מחוליות חרס שלובות זו בזו, שצופו בשכבה עבה של טיט לאיטום; שכבה זו שרדה

איור 12. הבאר וצינור החרס, מבט לצפון.

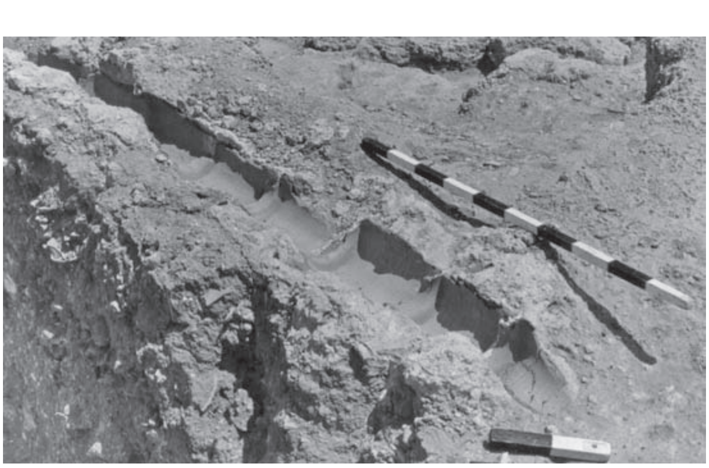

איור 13. חוליות צינור החרס באתרן, מבט לצפון.

ברובה, והיא מקומרת ומוחלקת היטב. הצינור נמשך מהבאר צפונה, אל מדרום למשטח הפסיפס, שם הוא נקטע והמשכו חסר; לא ברור כיצד נשאבו המים מהבאר והוזרמו אל הצינור וממנו למתקנים האחרים.

מערת קבורה

המערה, החצובה בסלע הכורכר, נחשפה בחלקו הדרומי של שטח החפירה (L5; תכניות 1, 6;

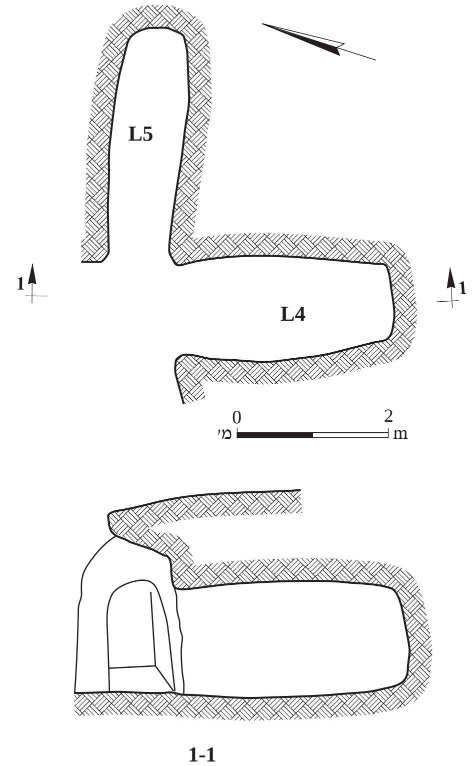

תכנית 6. מערת הקבורה: תכנית וחתך.

איור 14. מערת הקבורה, מבט לדרום־מזרח;
בכוך 5 פך/סיר בישול תמים.

איור 14); השתמרו פינה של חדר הקבורה ושני כוכי קבורה סמוכים (L4; 1.25 × 2.90 מ׳, גובה 1.5 מ׳; L5: 0.9 × 3.0 מ׳, גובה 1.45 מ׳). נראה שפתחה היה במערב, במורד המדרון. בכניסה לאחד הכוכים השתמרה באתרה אבן הסגירה המלבנית של הפתח (0.4 × 0.8 מ׳ לערך). תקרת המערה התמוטטה בשל פעולות פיתוח, ורוב תכולתה נשדד בעבר.

בכוך 5 נתגלה פך/סיר בישול תמים מהמאה הא׳ לסה״נ (ר׳ קלדרון, כרך זה), ובמערה נמצאו גם מסמרים אחדים. על סמך השרידים שנשתמרו, נראה שהמשכה של המערה לכיוון מערב, וייתכן שנפגעה בתקופה הביזנטית בעת בניית בית הבד (להלן). מערות קבורה מסוגה נפוצות מאוד לאורך רכס הכורכר באזור, גם בחורבת גלילות (Tal 1995, בייחוד עמ׳ 107, 108, 116).

כבשני קדרים

שני כבשנים סמוכים נמצאו בחלק הצפוני־המזרחי של שטח החפירה (תכנית 7). כל כבשן כלל כנראה תא בערה תת־קרקעי חצוב בסלע ומעליו תא צריפה שלא השתמר וכן תא תת־קרקעי צדדי להזנת האש בחומרי הסקה. כיווני הכבשנים מנוגדים וצורתם שונה זו מזו.

הכבשן הצפוני. תא הבערה שלו עגול (L88; 3 מ׳ קוטר, כ־1.9 מ׳ גובה השתמרות). רצפת תא הצריפה נשענה על שלוש קשתות בנויות לבנים, שכיוונן צפון–דרום. הקשת המזרחית קרסה בשלמותה על רצפת הכבשן, ובאתרן נותרו שתי האומנות הצדדיות שעליהן נשענה. משתי הקשתות האחרות שרדו רק האומנות, צמוד לדופנות התא. תא ההזנה של חומרי הבערה (L704; כ־2 מ׳ קוטר), שנפגע בחציבות מאוחרות, נמצא ממערב לתא הבערה. ארבע מדרגות חצובות בקרקעיתו מוליכות אל פתח תא הצריפה.

הכבשן הדרומי. הכבשן נחצב צמוד לכבשן הצפוני. תא הבערה עגול (L95; 3.5 מ׳ קוטר מרבי, כ־2.5 מ׳ עומק) ודופנו הדרומית דופנה בלבנים. רצפת תא הצריפה נשענה על שלוש קשתות בנויות לבנים, שכיוונן מזרח–מערב. קצותיהן הונחו על אומנות ששולבו בדופנות התא. שתיים מהקשתות (הצפונית והדרומית) שרדו בשלמותן, ואילו האמצעית נפגעה כשנבנה הקיר החוצץ בין תא הבערה לתא ההזנה המקורי של הכבשן (L98); האחרון נחצב ממזרח לתא הבערה (כלומר, כיווני תאי ההזנה של שני הכבשנים היו הפוכים, ללא קשר לכיוון הרוח).

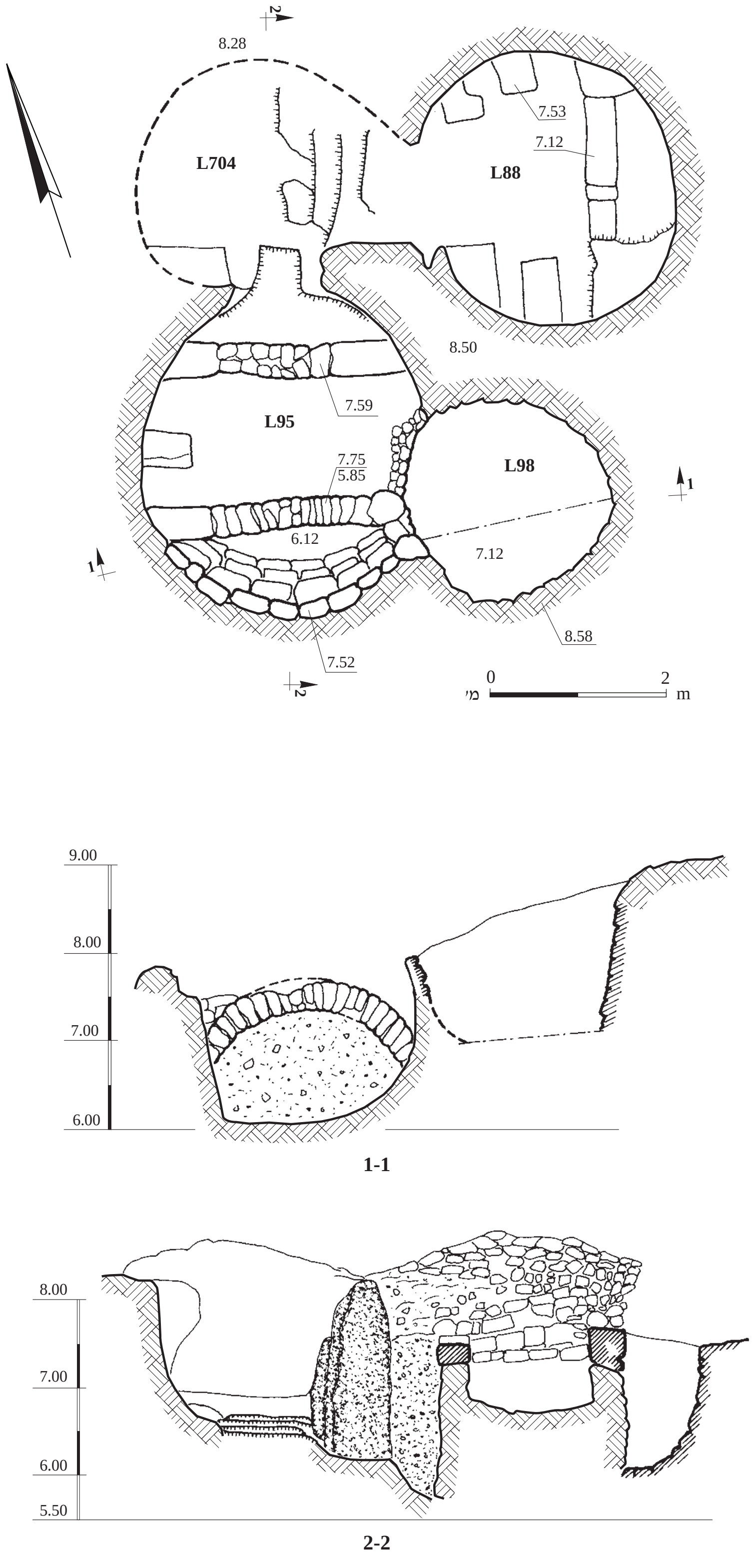

תכנית 7. כבשני הקדרים: תכנית וחתכים.

התא מעוגל (2.25 מ׳ קוטר, לפחות 1.5 מ׳ עומק) ומדופן כולו בלבנים (אין ודאות שהדיפון מהשלב המקורי).

בשלב כלשהו יצא תא ההזנה משימוש, והפתח בינו לבין תא הבערה נסתם בקיר אבנים. בשלב זה נפרץ פתח בין תא הבערה של הכבשן הדרומי לתא ההזנה של הכבשן הצפוני, והוא שירת עתה את שניהם. בחתך שבוצע בתא 98 התגלו בתחתיתו אבני גיר ואפר; ייתכן שבמועד כלשהו (לאחר נטישת שני הכבשנים?) הוא הוסב לכבשן סיד.

סיכום. ברישומי החפירה אין עדות למציאת פסולת בית יוצר בתוך הכבשנים ובסביבתם. כמו כן, לא נמצאו כלים באתרם המאפשרים לתארכם (סיר מהתקופה הרומית הקדומה נמצא במילוי, אך אין בו כדי לתארך; ר׳ קלדרון, כרך זה). הכבשנים דומים בצורתם ובממדיהם לכבשנים רבים מהתקופות הרומית והביזנטית (בארץ בכלל, ר׳ באומגרטן תשס״ב:46*; Vitto 1986; ובשרון הדרומי בפרט, ר׳ איילון תשנ״ח:108–109 [כפר־סבא]; ח׳רבת עזון, רעננה;[4] בכור תשמ״ג ולוי תשמ״ח [אום ח׳אלד שבנתניה]; קפלן תשל״ח, ריטר־קפלן תשמ״ב ואיילון תשמ״ח:26 [תל קסילה]). קנקנים (״פיטסאיות״) שיוצרו בשרון נזכרים במשנה (בבא בתרא ו, ב).

העובדה שפתחי הכבשנים נקבעו מלכתחילה בכיוונים מנוגדים — כנראה לשם הקלת הטענתם בכלים, הזנת האש ופריקת הכלים לאחר הצריפה שנעשו בו־בזמן — מעידה שלכיוון הרוח לא הייתה חשיבות מכרעת (איילון תשנ״ח:116; השוו למשל לכבשן מהתקופה הפרסית שנתגלה בתל מיכל — פתחו לדרום־מזרח, בניגוד לכיוון הרוח [Herzog 1989:102–103, L1803]). תופעה זו ידועה גם מכבשני סיד (למשל באור עקיבא [ינאי תשס״א]). בתקרת תא הצריפה הותקן בדרך כלל פתח שדרכו נפלט האוויר החם, וכך חדר אליו אוויר קר דרך תא ההזנה והוא שליבה את האש בתא הבערה ללא קשר לכיוון הרוח (באומגרטן תשס״ב:45*).

באתרים רבים התגלו הכבשנים סמוך למתקנים להפקת תוצרת חקלאית, כגון גתות ובתי בד (באומגרטן תשס״ב:47* [צומת גבעתי]; איילון תשמ״ח [תל קסילה]; תשנ״ח [כפר־סבא]; ישראל תשס״א [אשקלון]; Gadot and Tepper 2003:132, 148 [ח׳ירבת ברקה]), כך שהפקת התוצרת וייצור המכלים לשיווקה נעשו בקרבת מקום. את העדר פסולת הכבשנים אפשר להסביר, אולי, בנזק שנגרם לאתר במשך השנים, בהיקף המצומצם של החפירה ובאובדן חלק מתיעודה.

גתות

גתות, או חלקי מתקנים שזוהו כגתות, נפוצים מאוד בחורבת גלילות, כמו גם באתרים אחרים באזור, בתקופות הרומית והביזנטית. בקצה הצפוני־המזרחי של שטח החפירה, במורד המדרון, התגלו בורות איגום ושיקוע שהשתייכו כנראה לקבוצת גתות (השוו איילון תשמ״ד); משטחי הדריכה שלהן לא השתמרו בשל קרבתם לפני השטח.

גת (L9). הגת נחשפה בחלקו הדרומי־המזרחי של שטח החפירה, לרגלי מצוק הכורכר, צמוד ליקב(?) (L705, להלן). משטח הדריכה (כ־3.5 × 5.0 מ׳; תכניות 1, 8) מרוצף בפסיפס לבן גס, ששוליו לא השתמרו. בור איגום מלבני נמצא בפינתו הצפונית־המערבית של המשטח (1.1 × 1.5 מ׳, עומק לא

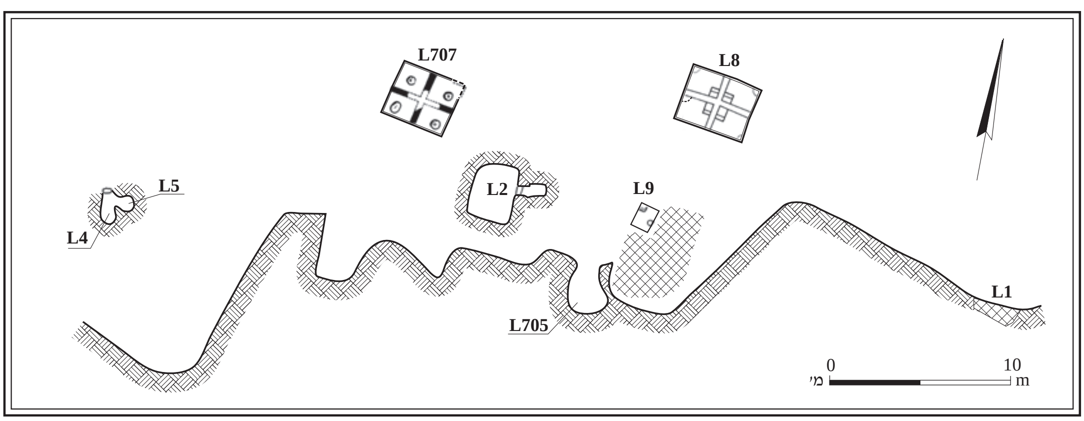

תכנית 8. גתות 1 ו־9, יקבים(?) 705 ו־2, מכלולי בריכות 8 ו־707 ומערת הקבורה (L5).

ידוע; איור 15); הוא מרוצף פסיפס לבן ודופנותיו מטויחות. בפינתו הצפונית־המערבית הותקנה ברצפה גומת שיקוע. דופן הגומחה הפונה לכיוון מרכז הבור מעוגלת; ציפוי הדופן ורצפת הגומה לא השתמרו. בשוליו המזרחיים של בור האיגום הותקנה על הרצפה מדרגת אבן עגולה; היא עשויה מחוליית עמוד בשימוש משני והוצמדה לדופן בשכבת טיט.

דופנות הבור לא נשתמרו למלוא גובהן, ועל כן אין קשר רציף בין משטח הדריכה לבור, ואף המרזב או הצינור שחיבר ביניהם לא השתמר. נראה שהוא היה בדופן המזרחית של הבור — מול משטח הדריכה ומעל מדרגת האבן, שנועדה כנראה למנוע נזק לרצפתו מהתירוש שזרם בעוצמה מהמרזב (השוו רול ואיילון תש״ם: 9, לוח III).

צמד בורות (L84). המכלול כולל בור שיקוע בינוני שאליו צמוד מדרום בור איגום גדול (תכניות 1, 9). בור השיקוע מרובע (1.05 × 1.10 מ׳, עומק מרבי כ־0.55 מ׳, עובי הדופן 0.2 מ׳) וברצפתו הותקנה גומת שיקוע מעוגלת (0.25 מ׳ קוטר, 0.1 מ׳ עומק). בדופן המשותפת לשני הבורות, שכנראה לא השתמרה למלוא גובהה (תכנית 9: חתך 1–1), הותקן צינור.

בור האיגום מלבני (2.1 × 2.5 מ׳, עומק כ־1.3 מ׳, עובי הדופן 0.25 מ׳) וברצפתו גומת שיקוע עגולה (כ־0.6 מ׳ קוטר, 0.35 מ׳ עומק). בפינה הצפונית־המערבית, צמוד לדופן הצפונית, השתמרו שרידי שתי מדרגות (0.45 מ׳ רוחב, 0.5 ו־0.75 מ׳ גובה מעל הרצפה, בהתאמה). שני הבורות מטויחים בטיח לבן במצב השתמרות גרוע, ואפשר להבחין בתיקונים שבוצעו בו.

איור 15. גת 9: בור האיגום, מבט למערב.

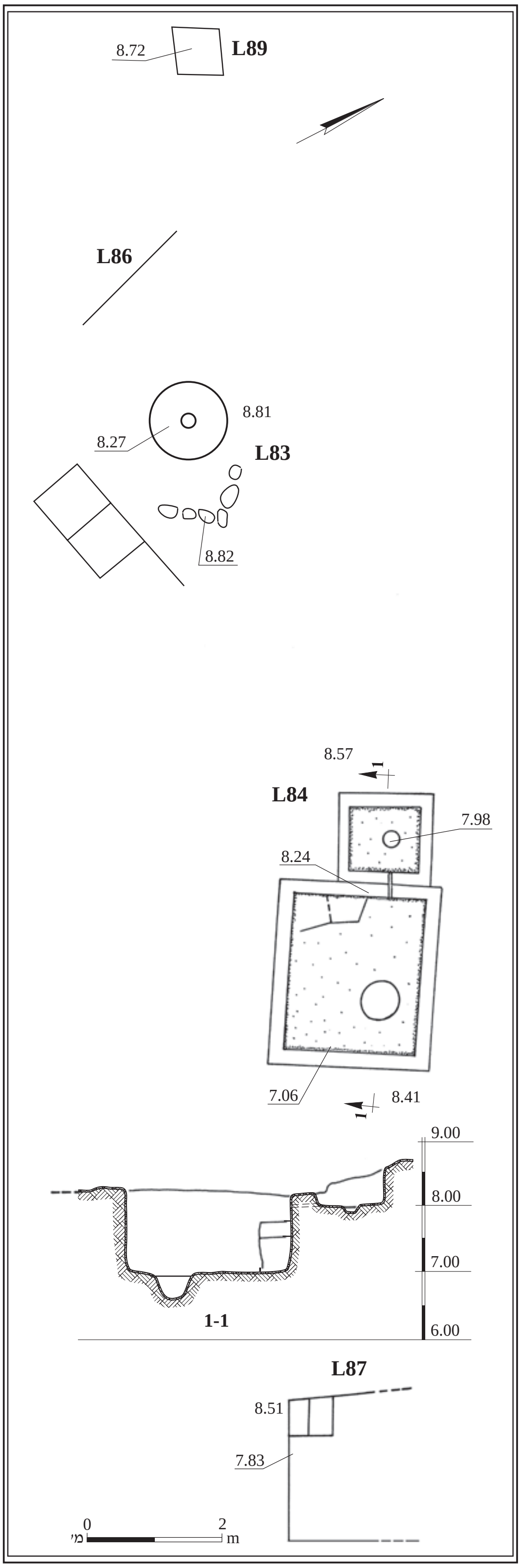

תכנית 9. בורות (L84, L87, L83): תכנית וחתך.

על סמך צורתן של גתות דומות, הנפוצות בעיקר במרכז הארץ (טיפוס "ארבעת המרובעים", ר' Frankel 1999:149–150), נראה שמשטח הדריכה השתרע ממזרח לצמד הבורות, ורוחבו (וכנראה גם אורכו, שכן בדרך כלל היה רבוע) היה זהה לרוחב הכולל שלהם, דהיינו 4.5 מ' (השוו קידיאושן, איילון ויוסף תש"ן).

הממצא הקרמי בבורות (לא איור) וסוג הטיח המצפה אותם מיוחסים לראשית התקופה הרומית הקדומה (פורת 1989: 74), והם מעידים על מועד צאתם מכלל שימוש. העובדה שרצפותיהם עשויות טיח ולא פסיפס, המאפיין גתות מאוחרות יותר (איילון תשמ"ד: 23; פרנקל ואיילון תשמ"ט: 36), מחזקת אף היא את ההשערה שהם יצאו מכלל שימוש כבר בתקופה הרומית.

בור (L87). הבור מצוי כ־5 מ' מדרום לצמד הבורות 84 (תכנית 9). רק דופנו המערבית וקטעים מדופנותיו הצפונית והדרומית נשתמרו (2.5 מ' אורך, לפחות 1.4 מ' רוחב, לפחות 1.3 מ' עומק). בפינה הצפונית־המערבית שרדו שתי מדרגות שרוחבן 0.6 מ'. הבור היה מטויח בטיח לבן שניכרים בו סימני תיקון. כלי החרס שנמצאו במילוי (לא אוירו) הם מהתקופה הרומית.

בור וקירות. כ־5 מ' מצפון לצמד הבורות, בקצה השטח החפור, התגלו הרכיבים הסמוכים הבאים (תכנית 9): בצפון־מזרח נחשף בור עגול מטויח (L83; 0.8 מ' קוטר, 0.7 מ' עומק) שברצפתו גומת שיקוע. הוא תחום מדרום וממזרח בשני קטעי קירות מטויחים, ניצבים זה לזה (0.6 מ' רוחב מרבי). מדרום־מערב לבור שרד חלק מקיר אלכסוני באורך 4.2 מ', כנראה מטויח, שכיוונו דרום־מזרח–צפון־מערב. לצדו הדרומי־המערבי צמודות שתיים או שלוש מדרגות היורדות לכיוון צפון־מערב. הקשר התפקודי והכרונולוגי בין הרכיבים אינו נהיר.

הממצא הקרמי במילוי של בור 83 הוא מהתקופה הרומית (לא אויר). ייתכן שזוהי גת נוספת; הבור הוא בור השיקוע שלה, והקיר הדרומי־המערבי והמדרגות הם חלק מבור איגום סמוך (השוו איילון תשמ"ד: איור 1: 8, 9, 11, 12). מצפון לבור התגלה, על פי רישומי החופרים, מצבור גדול של חרסים שאין בידינו כל מידע עליו.

גתות(?) ובורות. כ־3 מ' ממערב לבית המרחץ התגלה בור טרפזי חצוב בסלע (L18; 0.8 × 0.9 מ', עומק כ־0.35 מ'; תכנית 2; איורים 8, 16). קירותיו מטויחים ורצפתו עשויה פסיפס לבן גס. לא נמצאו בסביבתו שרידים נוספים. אפשר שזהו חלק מבית המרחץ הסמוך או ממתקן אחר כלשהו.

כ־2 מ' מצפון־מזרח לבאר (להלן) נחשף בור מרובע חצוב בסלע (L706; 0.8 × 0.9 מ' לערך, עומק לא ידוע; תכנית 2). ממזרח לו וצמוד אליו השתמר קצה משטח, שכיוונו צפון־דרום ואורכו 1.8 מ', אולי חלק ממשטח דריכה. כ־1.5 מ' מצפון־מערב לבור השתמר קטע קטן של רצפת פסיפס.

בקצה הדרומי־המזרחי של השטח החפור, 16 מ' ממזרח לגת 9, נחשף קטע מרצפת פסיפס לבן גס השייכת לבור גדול חצוב בכורכר (L1; 1.0 × 2.2 מ'; תכנית 8; איור 17). אבני הפסיפס הונחו בשורות אלכסוניות, למעט ארבע שורות ישרות, מקבילות לקירות, התוחמות את השוליים הדרומיים והמזרחיים לצורך חיזוק — תופעה המוכרת ברצפות מסוג זה.

איור 16. הבור הטרפזי (L18), מבט לצפון.

איור 17. חלק מרצפת פסיפס לבן גס של בור 1, מבט למזרח.

ממזרח ומדרום, כלפי מצוק הכורכר, הרצפה תחומה בקירות מטויחים שהשתמרו לגובה 0.8 מ׳ לפחות. כלפי מערב, ובעיקר בכיוון צפון, היא קטועה בגלל עבודות הפיתוח. לא התגלו רכיבים נוספים במתקן. גובה הקירות מעיד, אולי, שזהו חלק מבור איגום של גת נוספת, שמשטח הדריכה שלה היה במעלה המדרון.

יקבים(?). כ־5 מ׳ ממערב לגת 9 נחשף חלל תת־קרקעי מלבני (L2; 2.5 × 3.1 מ׳, עומק לא ידוע; תכנית 8; איור 18), שהכניסה אליו הייתה ממזרח דרך פרוזדור חצוב (1.6 מ׳ אורך, כ־0.8 מ׳ רוחב, בהמשך הוא מוצר לרוחב של כ־0.5 מ׳). בכניסה לחלל התת־קרקעי נחצבו שתי מדרגות; דופנותיו ורצפתו לא טויחו. המתקן נפרץ בעבר ולא נתגלה בו כל ממצא. ייתכן ששימש לאחסון, אולי יקב קריר שהונחו בו קנקני התירוש בשלב התסיסה ליין או מאוחר יותר (השוו דר תשנ״ח:187, איור 65, לוקוס 221, תצלום 146; Pritchard 1964:1–27, Figs. 4–11, 52–73).

בחלקו הדרומי־המזרחי של שטח החפירה, צמוד לגת 9 ממערב, התגלתה מערה מעוגלת חצובה במצוק הכורכר (L705; 2.2 × 3.0 מ׳; הגובה המרבי 1.6 מ׳ בקרבת הפתח, והמזערי — כמטר אחד בקצה הפנימי; רוחב הפתח כמטר אחד; תכניות 8, 10). אפשר שאף היא שימשה יקב קריר לאחסון קנקני התירוש במהלך תסיסתו ליין.

סיכום. באתר נמצאו שלוש גתות שזיהוין ודאי למדי, חמישה בורות, שהשתייכו אולי לגתות נוספות, ושני יקבים(?) תת־קרקעיים. מספר זה אינו מפתיע, שכן הגפן הייתה כנראה הגידול העיקרי בתקופות הנדונות באזור של רכסי כורכר, אדמת חמרה וחולות חוף שהתאימו בתנאי החקלאות של אותם ימים בעיקר לגידול הגפן. ריבוי גתות מאפיין גם אתרים אחרים בסביבה (לדיון כללי, ר׳ רול ואיילון 1989:53–55, 60, 200—204 [אפולוניה]; איילון תשמ״ד; תשמ״ח; קידיאושן, איילון ויוסף תש״ן [תל קסילה]).

על סמך מאפייניהם, בעיקר רצפות הטיח והממצא שנתגלה בהם, המתקנים תוארכו לתקופה הרומית. ייתכן שגם בתקופה הביזנטית פעלה בשולי האתר לפחות גת ״ציבורית״ אחת מהסוג האופייני לתקופה זו (כגון קידיאושן, איילון ויוסף תש״ן), לצד בית הבד ה״תעשייתי״ שנתגלה באתר (להלן), אך גת כזאת לא התגלתה.

מכלולי בריכות

נחשפו שבעה מכלולים של בריכות תת־קרקעיות, חצובות בסלע ומטויחות (תכנית 1); שלושה מהם

איור 18. הכניסה ליקב(?)2, מבט למערב.

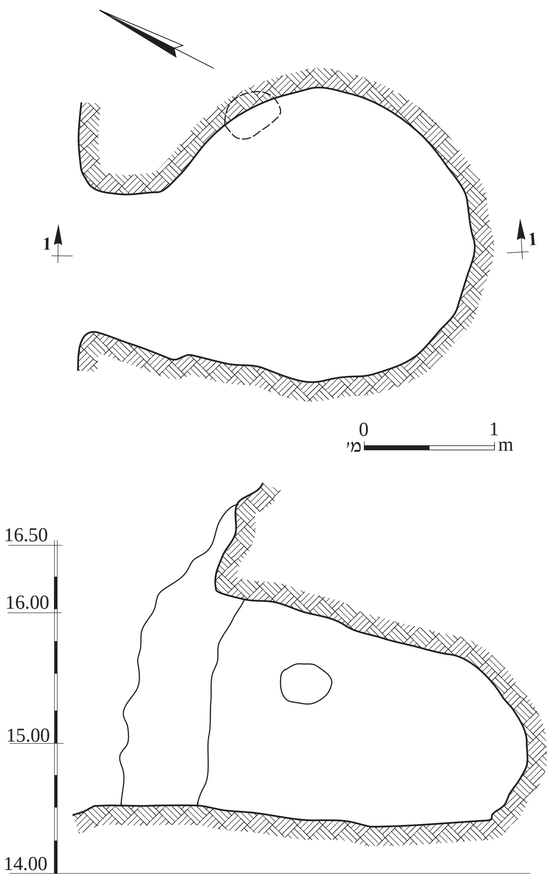

תכנית 10. יקב? (L705): תכנית וחתך.

איור 19. מכלול בריכות 8, מבט לצפון.

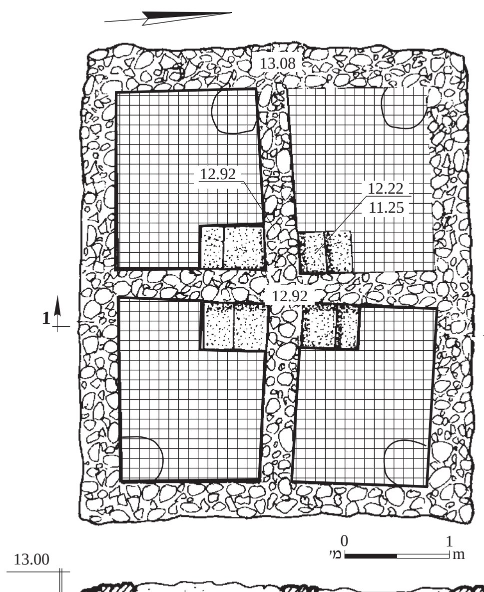

תכנית 11. מכלול בריכות 8: תכנית וחתך.

מורכבים מארבע בריכות, שניים מורכבים משלוש בריכות ומכלול אחד מורכב משתי בריכות.

מכלול בריכות (L8). המכלול המלבני (4.0 × 4.7 מ׳) נחשף בחלקו הדרומי־המזרחי של שטח

איור 20. מכלול בריכות 8: הבריכה הצפונית־המזרחית, מבט לצפון.

החפירה, כ־5 מ׳ מצפון לגת 9 (תכנית 11; איור 19). הוא מורכב מארבע בריכות צמודות זו לזו (ממדי פנים של כל אחת 1.4 × 1.8 מ׳, עומק 1.5 מ׳ לערך; עובי המחיצות הפנימיות כ־0.3 מ׳). הקירות מדופנים באבנים קטנות ובטיט ומצופים בשכבות אחדות של טיח, המעידות כנראה על שימוש ממושך. הרצפות עשויות פסיפס לבן גס. בכל אחת מהן הותקנה גומת שיקוע (0.4 מ׳ קוטר, עומק לא ידוע). בבריכה הדרומית־המערבית הגומה מצויה בפינה הצפונית־המערבית, ואילו בשלוש האחרות היא צמודה לפינה החיצונית של המכלול.

בכל בריכה הותקנו שתי מדרגות מטויחות (רוחב 0.35–0.25 מ׳, 0.35 ו־0.50 מ׳ גובה בהתאמה; איור 20). הן ממוקמות בפינות הפנימיות, צמוד למפגש המחיצות שבין הבריכות, והירידה אליהן נעשתה בנקודת מפגש זו. הבריכות אינן מחוברות

ביניהן בצינור או במרזב. מהממצא הקרמי שנתגלה במילוי הבריכות, כלי אחד תוארך למאה הד׳ לסה״נ (ר׳ קלדרון, כרך זה). נמצאו גם מסמרים אחדים, אך אין ודאות שמקורם במבנה־העל של מכלול זה.

מכלול בריכות (L90). המכלול (2.8 × 2.8 מ׳ בקירוב, עומק 1.8 מ׳; תכנית 12; איור 21) נחשף בחלקו הצפוני של שטח החפירה, בין בית המרחץ לכבשני הקדרים. הוא כולל ארבע בריכות טרפזיות במקצת, שדופנותיהן ורצפותיהן מטויחות וביניהן מפרידות מחיצות שרוחבן כ־0.3 מ׳. מידות פנים ממוצעות של כל אחת משתי הבריכות הצפוניות (L91, L94) הן 1.15 × 1.30 מ׳, ושל שתי הדרומיות (L90, L93) — 1.20 × 1.35 מ׳ לערך.

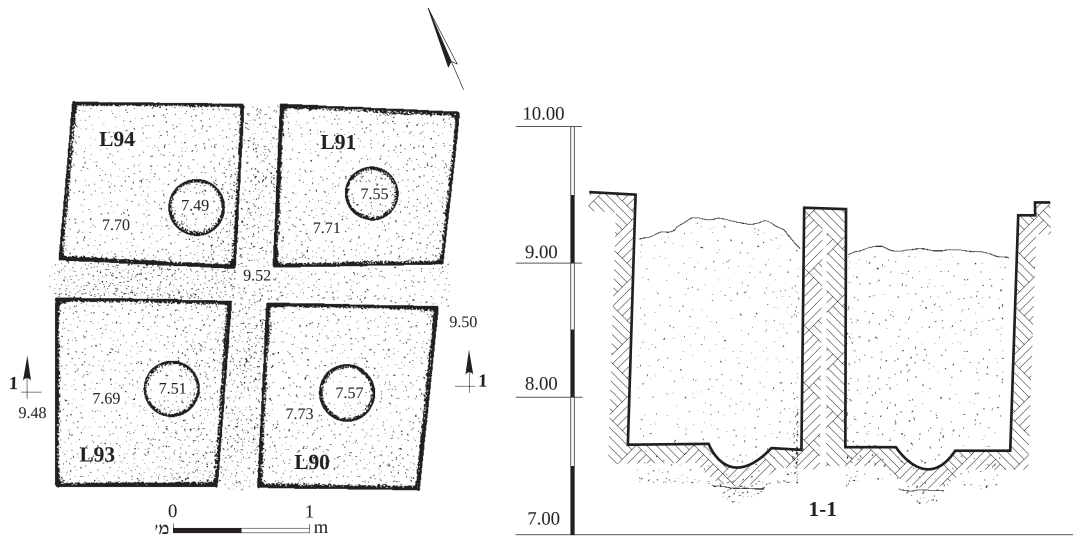

תכנית 12. מכלול בריכות 90: תכנית וחתך.

איור 21. מכלול בריכות 90, מבט לצפון.

ברצפת כל בריכה הותקנה גומת שיקוע (כ־0.4 מ׳ קוטר, כ־0.15 מ׳ עומק); במזרחיות היא מצויה פחות או יותר במרכז ובמערביות, בקרבת הקיר המזרחי. בראש הדופן המזרחית של בריכה 90 נחצב מעין מדף (רוחבו וגובהו 0.1 מ׳), שנועד אולי להנחת לוחות כיסוי.

בבריכות נמצאו כלי חרס מהתקופה הביזנטית (ר׳ קלדרון, כרך זה). בבריכה 90 (החל מעומק של כ־0.5 מ׳) נמצא מצבור גדול של חרסים וממצאים אחרים, המעידים על כך שהיא שימשה לאחר נטישתה בור אשפה, ומתחת לו הייתה שכבת אפר שעובייה כ־0.3 מ׳. בבריכה 91 מצבור החרסים התגלה כבר בראש המילוי ושכבת האפר בעומק של 0.5 מ׳. גם במילוי של בריכה 94 נמצאה כמות רבה מאוד של חרסים, המעידה שאף היא שימשה בור אשפה לאחר צאתה משימוש.

ממזרח למכלול התגלה קטע קיר בנוי, כיוונו דרום־מזרח–צפון־מערב, שהשתמר לאורך כ־5 מ׳ (תכנית 1). מהותו והקשרו לבריכות אינם ברורים.

מכלול בריכות (L707). המכלול, במצב השתמרות גרוע, נתגלה בחלקו הדרומי של שטח החפירה — 11 מ׳ ממערב למכלול בריכות 8 (תכנית 8; איור 22). הוא מלבני (3 × 4 מ׳) ומורכב מארבע בריכות (כ־1.3 × 1.7 מ׳ ממדי פנים של כל אחת, עומק לא ידוע). הפינה הצפונית־המזרחית לא שרדה, וגם המחיצות המפרידות בין הבריכות נפגעו, ובמרכז הן נהרסו כמעט כליל. ברצפת כל בריכה הותקנה גומת שיקוע (קוטר 0.5 מ׳ בקירוב, עומק לא ידוע); בשתי הצפוניות היא קרובה למרכז, ואילו בדרומיות היא סמוכה לפינה החיצונית. רצפות הבריכות ודופנותיהן מטויחות ואין עדות למדרגות, אולי בגלל ההרס במרכזן.

מכלול בריכות (L333). מכלול מלבני של בריכות (2.75 × 3.50 מ׳) נחשף בקצה הדרומי־המערבי של שטח החפירה, 12 מ׳ מדרום לבית הבד (להלן). הוא כולל שלוש בריכות צמודות, שתי הצפוניות מקבילות, ואילו הדרומית ניצבת להן ואורכה כרוחבן. מידות הפנים של הבריכה הצפונית־המערבית (L331) הן 1.60 × 1.75 מ׳, של הבריכה הצפונית־המזרחית (L332) 1.40 × 1.75 מ׳ ושל הבריכה הדרומית (L333) 0.8 × 3.2 מ׳ לערך. עומקן אינו ידוע. רוחב המחיצות הפנימיות כ־0.2 מ׳. דופנות הבריכות ורצפותיהן מטויחות ולא התגלו בהן גומות שיקוע ומדרגות. סביב המכלול נמצאו אבנים גדולות (חלק מריצוף?).

במילוי בתוך הבריכות (בעיקר בבריכה 333), מעליהן וסביבן, בעיקר ממערב להן (L329), התגלה מצבור אשפה ובו כלי חרס רבים (כולל כד אנטיליה תמים), רובם מהתקופה הרומית התיכונה–המאוחרת ומיעוטם מהתקופות הרומית הקדומה והביזנטית (ר׳ קלדרון, כרך זה).

כן נתגלו לפחות 15 שברי אבני שחיקה, רובן מטיפוס רחיים אולינטיות, הנפוצות בתקופות אלה (פרנקל תשס״ד: 45–46; Frankel 2003)

איור 22. מכלול בריכות 707: שתי הבריכות המערביות, מבט למזרח.

וקערות בזלת (איור 35: 2, 3; להלן), ששימשו אולי במתקן מלאכה סמוך או בבתי המגורים של היישוב (הקדום והמודרני כאחד). בשכבת העפר העליונה התגלו פריטים מהכפר הערבי: מקטרות חרס, כלי חרס שחורים מטיפוס כלי עזה ורעפי מרסיי; על פני השטח נמצא חרוז (איור 34: 10; להלן).

איור 23. מכלול בריכות 111, מבט לדרום־מזרח. למעלה: קיר בית הבד הביזנטי.

מכלול בריכות (L111). המכלול, חצוב בחלקו ובנוי בחלקו, התגלה בחלקו הדרומי־המערבי של שטח החפירה, צמוד לבית הבד (ר' תכנית 15) וממערב לו. הוא מלבני (כ־2.0 × 4.2 מ') וכולל שלוש בריכות צמודות, סדורות בטור (L111, L112, L114; מידות פנים 1.25 × 2.00 מ' כל אחת, עומק כ־2 מ'), וביניהן מחיצות בנויות ברוחב 0.2 מ'. הדפנות והרצפות מטויחות, ובמרכז כל רצפה הותקנה גומת שיקוע (0.4 מ' קוטר, 0.1 מ' עומק; איור 23). בראשי הקירות החיצוניים של בריכות 111 ו־112 נחצב מדף אופקי (רוחבו וגובהו כ־0.2 מ'), שנועד אולי להנחת לוחות כיסוי.

בבריכות נמצאו מפולות אבנים וכלי חרס מהמאות הד'–הה' לסה"נ (ר' קלדרון, כרך זה), המתארכים את שלב יציאתן מכלל שימוש, וכן מסמרים אחדים ופריטי מתכת. על מילוי זה הונחו בתקופה הביזנטית יסודותיו של הקיר המערבי של בית הבד (W41A), ומכאן שלא היה קשר תפקודי וכרונולוגי בין שני המכלולים. בשכבת העפר העליונה התגלו ממצאים מהכפר הערבי וכן מטבעות וחפצי מתכת, ובהם שתי טבעות ברונזה ועליהן כתובות שומרוניות (Reich 1994).

מכלול בריכות (L113). ממזרח למכלול בריכות 111 ומתחת למפלס בית הבד (ר' תכנית 15) נחשפה בריכה חצובה בסלע שרצפתה ודופנותיה מטויחות היטב (L113, L503; איור 24; 1.5 × 2.2 מ' ממדי פנים, עומק 1.3 מ' לפחות). תכניתה אינה רגולרית, אלא מעין מלבן שפינתו הצפונית־המערבית מעוגלת. בפינה הדרומית־המערבית נבנו

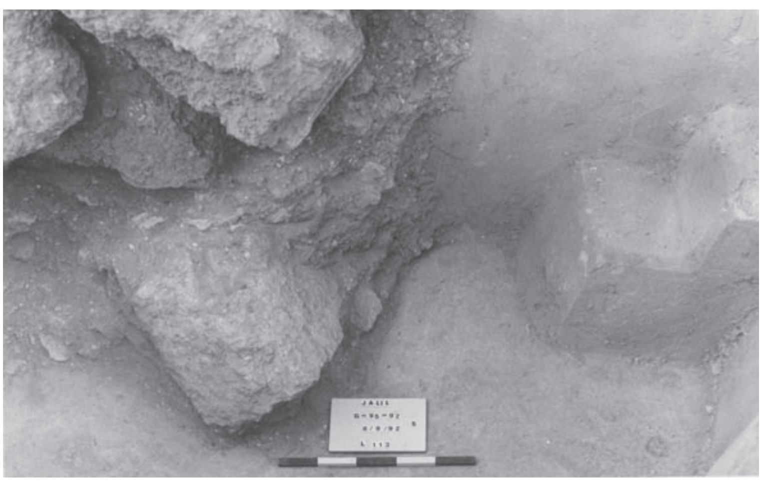

איור 24. בריכה 113, מבט לדרום.

שתי מדרגות מטויחות (0.4 מ׳ רוחב, 0.3 ו־0.4 מ׳ לערך גובה בהתאמה). לאחר שהבריכה יצאה מכלל שימוש היא מולאה עפר ואבנים ונחתמה ברצפת הטיח של בית הבד (להלן).

בריכה גדולה נוספת הייתה כנראה מדרום־מערב לבריכה זו — במרחב שבתוכו נבנו בתקופה הביזנטית בורות האיגום ומשטח הכבישה של בית הבד. עדות לכך הם שולי הבריכה החצובים בסלע, המקיפים את משטח הכבישה ואת בורות האיגום במעין מדף, והקיר המפריד בין הבורות, שהוא בנוי ואינו חצוב (תכנית 15: חתך 1–1). ייתכן ששתי בריכות אלו היו קשורות תפקודית וכרונולוגית למכלול בריכות 111.

מכלול בריכות (L80). המכלול המלבני (2.0 × 3.5 מ׳) נתגלה בשוליים המערביים של מרכז השטח החפור (תכנית 13; איור 25). הוא מורכב משתי בריכות חצובות, צמודות זו לזו (1.75 × 2.00 מ׳ מידות פנים כל אחת; עומק לא ידוע) וביניהן מחיצה ברוחב 0.25 מ׳. הדפנות, שחלקן לא שרד למלוא גובהן, והרצפות מטויחות. בבריכות אין מדרגות, וברצפת כל אחת, שלא במרכז, הותקנה גומת שיקוע (קוטר 0.4 מ׳, עומק לא ידוע).

בראש הדופן הדרומית של בריכה 80, שהשתמרה לגובה של כ־1.3 מ׳, נחצבו במרווחים דומים ובאותו מפלס ארבע גומחות מלבניות (איור 26; השוו פטריך תשס״ג: 77; Patrich 1996: Fig. 21; 1999: Fig. 10). נראה שהן נועדו לקביעת קורות אופקיות, שעוגנו בגומחות דומות בדופן הנגדית (שלא שרדה למלוא גובהה) ועליהן הונח כיסוי

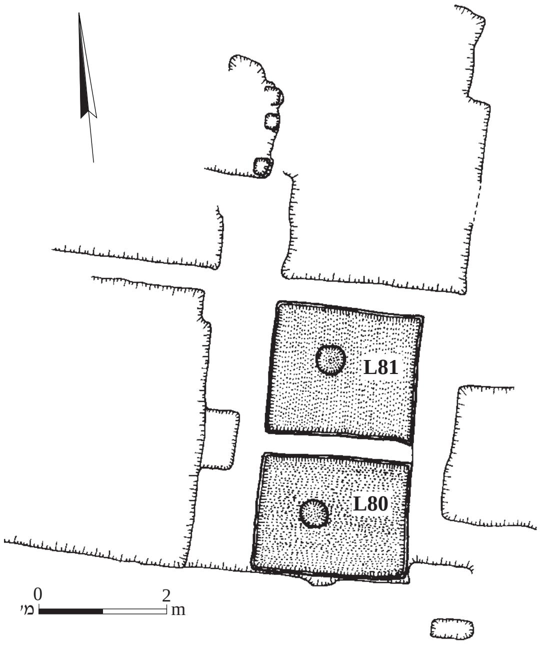

תכנית 13. מכלול בריכות 80.

איור 25. מכלול בריכות 80, מבט לצפון.

איור 26. מכלול בריכות 80, מבט לדרום; בראש הקיר גומחות.

מעץ, מעור או מבד, או קורות משופעות שהיו חלק מקירוי המכלול.

סביב הבריכות התגלו חציבות מסודרות, ששוליהן הישרים למדי מקבילים לקווי המתאר של הקירות, וייתכן שהיה קשר תפקודי ביניהן — עדות למתקן מורכב וגדול יותר או למבנה שהוקם מעל הבריכות (להלן). שתי קערות מהמאה הא׳ לסה״נ (ר׳ קלדרון, כרך זה) שנתגלו בבריכות מעידות כנראה על מועד יציאתן מכלל שימוש.

סיכום. מקבצים דומים של בריכות התגלו בכמה אתרים בשרון ומחוצה לו, רובם בקיסריה — שם נתגלו שש ואפילו אחת־עשרה בריכות צמודות (פורת תשנ״ו: 42, איור 9; פטריך תשנ״ו: 49; תשס״ג: 76–78; רבן תשנ״ו: 61–62; ארנון תשס״ד: 29–30; Levine and Netzer 1986:61–62, Plan 14, Ills. 90–91; Raban 1986:176, Figs. III.109, III.165, III.166; Patrich 1996:155, 161, 164–168, Figs. 12, 17, 19–21; 1999:77–78, 80–81, Figs. 1, 7, 10), וכן בשקמונה (אלגביש 1994: 111, איור 87), בשוני (Shenhav 2009: 144), באפולוניה (רול ואיילון 1989: 60–62; Roll 1999:40, Figs. 1.25, 1.31) ובתל קסילה (איילון ובשקין יוסף 2008). מקבצים אלו כוללים בדרך כלל ארבע בריכות זהות, אך גם צירופים אחרים ידועים כפי שתואר לעיל.

הבריכות נבדלות בפרטים מיישוב ליישוב, ולעתים אף באותו יישוב: הן ממוקמות באזורי מלאכה או בשולי היישוב (שקמונה, אפולוניה, חורבת גלילות, תל קסילה) או משולבות בין מבני מגורים ואף בתוכם (קיסריה); הן מסודרות בריבוע (שקמונה, קיסריה, אפולוניה, חורבת גלילות) או בטור (קיסריה, חורבת גלילות); הדפנות מטויחות בטיח־סיד רגיל (קיסריה) או הידראולי (שקמונה, אפולוניה, חורבת גלילות, תל קסילה), או מדופנות בלוחות גזית אחוזים במצע מיוחד עשוי טיט מעורב במים, שנותרו מהפקת שמן זית, שנועד, לדעת פטריך (תשס״ג: 76; Patrich 1996:167–168), לדחות מזיקים. רצפות הבריכות עשויות טיח (חורבת גלילות, תל קסילה), פסיפס לבן גס (שקמונה, קיסריה, שוני, אפולוניה) או לוחות אבן שהוצמדו היטב זה לזה (קיסריה); גומות שיקוע אינן או ישנן, ומיקומן ברצפה אינו קבוע; מדרגות ישנן (חורבת גלילות, תל קסילה) או אינן (קיסריה, אפולוניה, חורבת גלילות); לעתים הייתה מעל הבריכות קומה שנייה מרוצפת בפסיפס (קיסריה). הן תוארכו לתקופה הרומית הקדומה או המאוחרת (שקמונה, חורבת גלילות), הביזנטית (קיסריה, שוני, אפולוניה) והאסלאמית הקדומה (קיסריה).

הבריכות שימשו כנראה לאחסון מוצרים בכמה מצבי צבירה. כאשר אין טיח הידראולי, אחסנו בהן מוצרים יבשים בתפזורת, בשקים או בקנקנים (פורת תשנ״ו: 42; Patrich 1996:164); ״מוצרים חקלאיים ליצוא״ (רבן תשנ״ה: 115); פלפל שחור שיוצא, לפי מקורות מאוחרים יותר, לאירופה (רבן תשנ״ד: 128; ארנון תשס״ד: 30) או דגן (שברי תנור

אפייה, אבני רחיים וגרגרי דגן מפוחמים התגלו במתקנים בקיסריה, ר׳ פטריך תשס״ג:76–77; Patrich 1996:164; 1999:77, 81). קיומן של גומות שיקוע מעיד על אחסון נוזלים, למשל שמן זית כאשר תשתית הטיט של רצפות הפסיפס נמצאה רוויה בחומר שמנוני (Raban 1986:176). בחורבת גלילות הבריכות נבנו סמוך לגתות יין ומכאן ששימשו אולי להתססת תירוש ליין ולאחסון היין המוכן. במקומות אחרים, כמו בשוני, הן נחשפו בקרבת בתי בד.

נראה אם כן, שאותם מתקנים, הנראים לכאורה דומים זה לזה, שימשו למגוון צרכים כמו במקומות אחרים מתחום התרבות החומרית. בבריכות שבהן אחסנו מוצרי מזון היה צורך בקירוי, ובמקרה של מזון יבש הן אף הוקפו בקירות אטומים למניעת לחות או חדירה של מזיקים. בשקמונה הן חלק ממבנה (אחסון?) מורכב. בקיסריה, שם הבריכות שולבו לרוב במכלולי מבנים, לא היה קשה להקיפן בקירות ולקרותן (למשל Raban 1986: Fig. III.165).

בחורבת גלילות (וגם באפולוניה ובתל קסילה), לעומת זאת, לא נותרו סביב מכלולי הבריכות סימנים לקירות מוצקים שיכלו להתנשא לגובה ולשאת גג, למעט מכלול 80 שסביבו נתגלו חציבות הקשורות אולי למבנה כזה. כל שנותר הוא הדפנות הצרות למדי, המדפנות את הבריכות עצמן, שלעתים ראשיהן מפולסים לגמרי ומטויחים (כמקובל בהכנה לבניית־על). רוחבן מעיד שלא נשאו קומה נוספת מאבן, וייתכן שמבנה־העל נבנה בלבנים.

קיומן או העדרן של מדרגות קשור כנראה אף הוא בשימוש שנעשה בבריכה. יש לציין שלרוב המדרגות נבנו במרכז המכלול, צמוד למפגש המחיצות הפנימיות, ולא לאורך הקירות החיצוניים — מיקום מעורר תמיהה. כדי להיכנס לבריכות היה צריך לפסוע על המחיצה הצרה (כ־0.3 מ׳ רוחב ואף פחות) עד המרכז, ומשם לרדת פנימה. מדרגות צמודות לקירות החיצוניים היו מקלות ללא ספק על הירידה. עובדה זו, והעדר מדרגות בחלק מהמכלולים, מעידים על אחת משתיים: או שירדו לבריכות לעתים רחוקות למדי (למשל כדי לנקותן כשהתרוקנו), ועל כן הסתפקו למשל בסולם, או שהמדרגות נועדו לחיזוק המחיצות ולא לשימוש בהן. בבריכות לאגירת מים, שהן גדולות הרבה יותר, המדרגות נבנו לאורך כל הקירות — לחזקם כנגד לחץ המים (איילון ודריי תשס״ה). הסבר אחר לבניית המדרגות במרכז הבריכות הציע יהושע דריי (מידע בעל פה): בגג שנבנה מעל הבריכות הותקן פתח אחד שדרכו ירדו למרכזן, בנקודת המפגש של המחיצות, וממנו ירדו במדרגות לכל בריכה בנפרד. כך אין צורך לפסוע על המחיצות הצרות מחד גיסא, ולהתקין בקירות החיצוניים פתח ומדרגות לכל בריכה ובריכה, מאידך גיסא (השווה לשחזור מתקן חסר מדרגות בקיסריה: פטריך תשס״ג:77; Patrich 1996: Fig. 21).

׳בור הקערות׳

במרחק כ־12 מ׳ ממערב לבאר התגלה בור מלבני חצוב בסלע (L3; תכנית 1; איורים 27, 28; 0.8 × 1.4 מ׳, עומק 0.7 מ׳) ובתוכו נמצאו, באתרן, שתי קערות גדולות עשויות אבן גיר קשה. קערה אחת השתמרה בשלמותה, למעט פגיעות קלות בשפה ובידית, ואילו באחרת חסרים חלקים מהשפה ומהדופן וניבעו בה סדקים. אופן היווצרם של הסדקים וזמנם אינם ברורים.

לקערה השלמה (איור 1:28; 0.55 מ׳ קוטר, 0.44 מ׳ עומק) שפה שטוחה, חלקה, ושתי ידיות אופקיות עבות. בדופן החיצונית יש שקעים קטנים שנוצרו בקצהו החד של אזמל או פטיש סיתות (מזכירים תצורת בליה קרסטית); רק רצועה אופקית צרה מתחת לשפה הוחלקה, ונותרו עליה סימני סיתות מסרק עדין. פנים הקערה סותת בתחילה סיתות גס ולאחריו — סיתות מסרק עדין. אולם, סימני הסיתות נותרו רק בחלק העליון ברצועה צרה

איור 27. ׳בור הקערות׳ (L3), מבט לדרום.

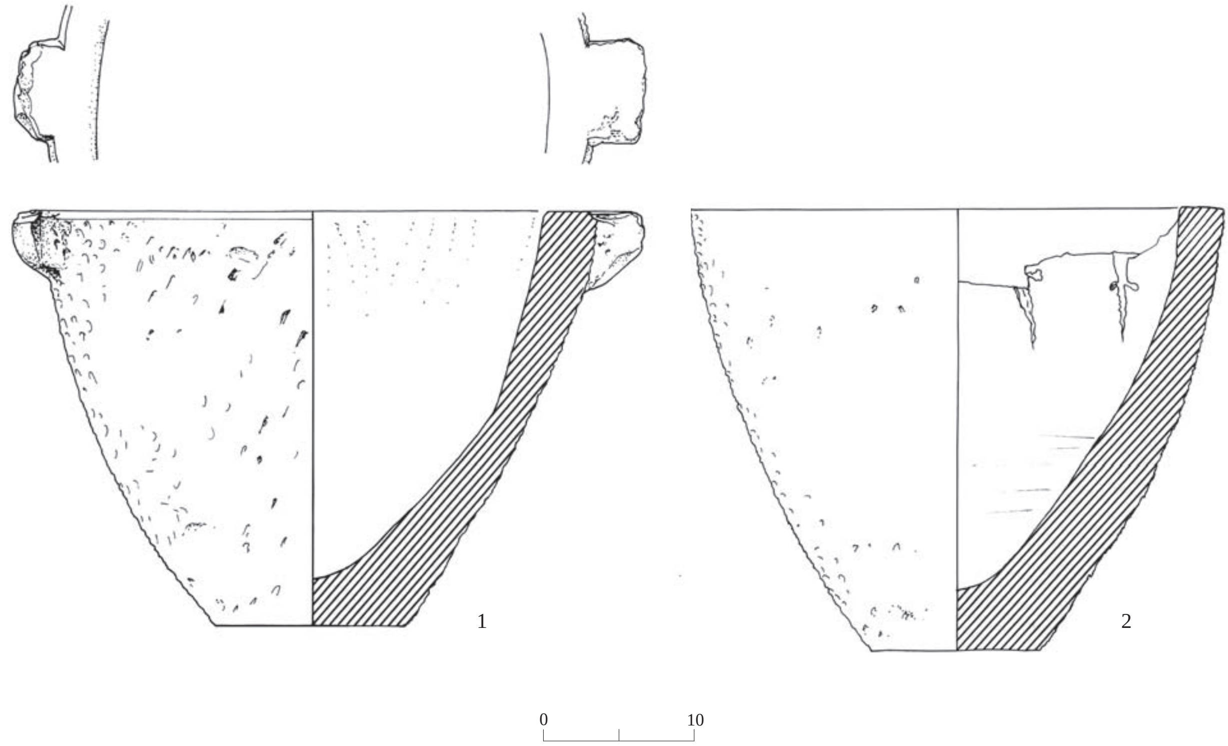

איור 28. קערות האבן.

מאוד. פנים הקערה חלק מאוד בעקבות פעולת שחיקה או כתישה; פעולה זו נעשתה כנראה בתנועה אנכית, שכן בקרקעית לא נוצר השקע המאפיין כלי אבן שבוצעה בהם שחיקה בתנועה מעגלית או כתישה אנכית בכוח רב של שכבה דקה של החומר המעובד (השוו איילון תשס״ג: 275).

הקערה השנייה (איור 28: 2) זהה בצורתה, בעיבודה ובאופן השחיקה לקודמתה, למעט העדר הידיות והרצועה החלקה מבחוץ.

שחיקת סימני הסיתות העדין בתוך הקערות מרמזת, כאמור, שבוצעה בהן פעולת כתישה אנכית, כנראה של כמות רבה של חומר יבש, כגון גרעיני דגן או קטניות, או של חומרי גלם לתעשייה כלשהי. איורים קדומים ותצפיות אתנוגרפיות ממזרח הים התיכון וממרכז אסיה מצביעים על כך שבקערות דומות בצורתן ובממדיהן, מעץ או מאבן, הכתישה נעשתה בתנועות אנכיות בעליים ישרים וארוכים או בפטישים גדולים מעץ. לעתים, שני עובדים, זה מול זה, היכו לסירוגין (עיטם תשנ״ז; תשנ״ט; Storck and Teague 1952:43–47, Figs. 18B, 20). כך כותשים בטורקיה גרגרי תבואה לצורך הכנת בורע׳ול, לפני או אחרי שהושרו במים ובושלו או נקלו (עיטם תשנ״ז: 197). פעולה זו נועדה להסיר מהגרגרים את הגלומות (הקליפות) שמצפות אותם או לרסקם קלות לצורך המשך העיבוד, אך לא לטחון אותם לקמח, כפי שעשו ברחיים לסוגיהם.

ממדי הבור התאימו היטב לממדי שתי הקערות וייתכן שנחצב במיוחד כדי להכילן. מדוע הונחו כך? לא ברור; אפשר שהן רק אוחסנו שם, ריקות או מלאות במוצר כלשהו. אם פעולת הכתישה נעשתה בעליים ישרים וארוכים, אפשר היה לבצע זאת גם כשהן מונחות בבור, אך אם הכתישה נעשתה בפטישי עץ — כפי שניתן ללמוד ממקבילות אתנוגרפיות — לא נראה שאפשר היה לעשות זאת במצב זה; הפרש הגובה הניכר בין ידי העובד לכלי לא היה מאפשר עבודה נוחה.

קערת אבן זהה מהתקופה הרומית, לרבות העיבוד הייחודי של הדופן החיצונית, התגלתה בהקשר תעשייתי בתל דור (שטרן תשנ״ב:159, איור 211). קערה דומה, משולבת במתקן מורכב, נמצאה בקיסריה (יוסף פורת ופטר גנדלמן, מידע בעל פה) ואחרת, בכניסה למנזר ביזנטי בירושלים ושימשה אולי אגן רחצה (Mazar 2003:20, Photos I.21–I.23). שני מטבעות נמצאו מעל הקערות ואחד מתחתן, מהשנים 160/159 לסה״נ, ומטבע רומי נוסף התגלה מעליהן, אך לא היה אפשר לתארכו (להלן). זהו כנראה פרק הזמן שבו הן שימשו. כאמור, בדיווחי הפיקוח הראשונים מהאתר נזכר גילויו של מכתש אבן גדול — אפשר שהיה זה ממצא דומה.

מבנה

בקצה הדרומי של שטח החפירה, בין בית הבד (להלן) למכלול בריכות 333, התגלו שרידים דלים מאוד של מבנה חצוב בחלקו ובנוי בחלקו (L708; תכניות 1, 14). כיוונו צפון־מזרח–דרום־מערב. המרכיב הבסיסי בו הוא כנראה מרחב חצוב בסלע (אורך 6.8 מ׳; רוחב חלקי 4 מ׳, החלק המערבי חסר; עומק לא ידוע). לאורך דופנו הדרומית השתמרו בחלקם יסודות קיר, הבנוי משורה אחת של אבנים ברוחב 0.4 מ׳, כנראה מהשלב המקורי. קיר נוסף, מקביל לקודם (משלב מאוחר?), כנראה בנוי בחלקו וחצוב בחלקו (רוחב 0.5 מ׳), נבנה מעל המרחב החצוב, במרחק של 1.5 מ׳ מדופנו הצפונית. הוא נחשף לאורך 4.2 מ׳. ממזרח למרחב החצוב התגלה קטע קצר של קיר בנוי נוסף המקביל לאחרים. אי אפשר להגדיר את מהותו של המבנה ושימושו וכן לא את הקשר התפקודי והכרונולוגי בינו לבין מכלול הבריכות הסמוך.

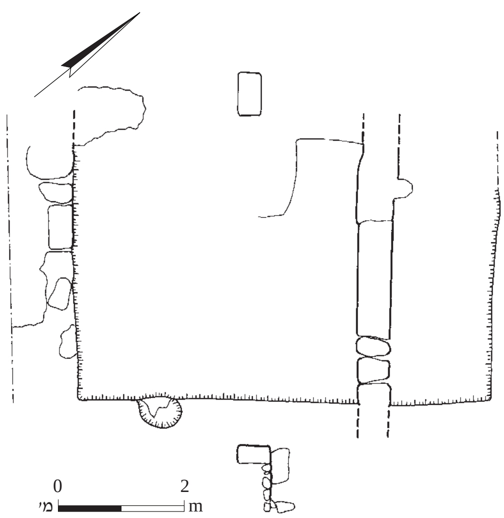

תכנית 14. מבנה 708.

בית הבד

בית הבד השתמר חלקית. הוא התגלה על מדרגת סלע במדרון המערבי של גבעת הכורכר, בקצה הדרומי של שטח החפירה (תכנית 15; איור 29). המפרכה (מתקן הריסוק), המצויה בדרך כלל בחדר נפרד (למשל מגן 1982: שטח C; Matthews, Neidinger and Ayalon 1990:13–17; Frankel 1994: Fig. 37), לא התגלתה. בגלל מבנה השטח, ייתכן שהיא הייתה באזור שממערב לאגף הכבישה (L110).

חדר הכבישה, שבו פעלו אולי כמקובל שני מתקני סחיטה מסוג קורה ובורג (להלן), השתמר חלקית. לא ברור היכן היה פתחו. הוא חולק, כמו בבתי בד אחרים, לשני אגפים: החלק שבו בוצעה הכבישה בצפון (L51) ומרחב המשקולות בדרום (L50, L60). ביניהם הפריד קיר 604 המגיע במזרח עד לדופן הסלע החצובה שתוחמת שם את המכלול, ובמערב, הוא קטוע בקרבת גבול החפירה.

אגף הכבישה הרבוע (מידות פנים 5.5 × 5.5 מ׳ בקירוב) נבנה, כאמור, על משטח הסלע והמילוי של בריכה 113 (לעיל) שכוסו ברצפת טיח לבן. היא שרדה על פני מרבית שטחו ונועדה לסייע בשמירה על הניקיון במהלך העבודה והטיפול בשמן (השוו Shenhav 2009). חלקה הדרומי של הבריכה נחתם ברצפה, ואילו מעל חלקה הצפוני נבנה כנראה במקור קיר (W605); כיוונו מזרח–מערב, והותקנו בו גומחות לעיגון קורות הכבישה (להלן). רובו נשדד בעבר וכיום נותר ממנו רק הקצה המזרחי, המשיק מדרום למדרגה חצובה בסלע.

רצפת הטיח (L61) משתרעת כלפי מזרח, עד להמשכה דרומה של מדרגת הסלע האנכית, שהייתה כנראה מסד לקיר המזרחי של החדר שלא השתמר. במערב נתחם החדר בקיר אבנים (W41A) שנבנה על השוליים של מכלול בריכות 111, אך נקודת המגע בין הרצפה לקיר לא נחשפה מסיבות טכניות. בדרום ניגשת רצפת הטיח לקצה קיר 51A החוצה את חדר המשקולות לאורכו, ולקיר 604 הניצב לו והתוחם את הרצפה מדרום.

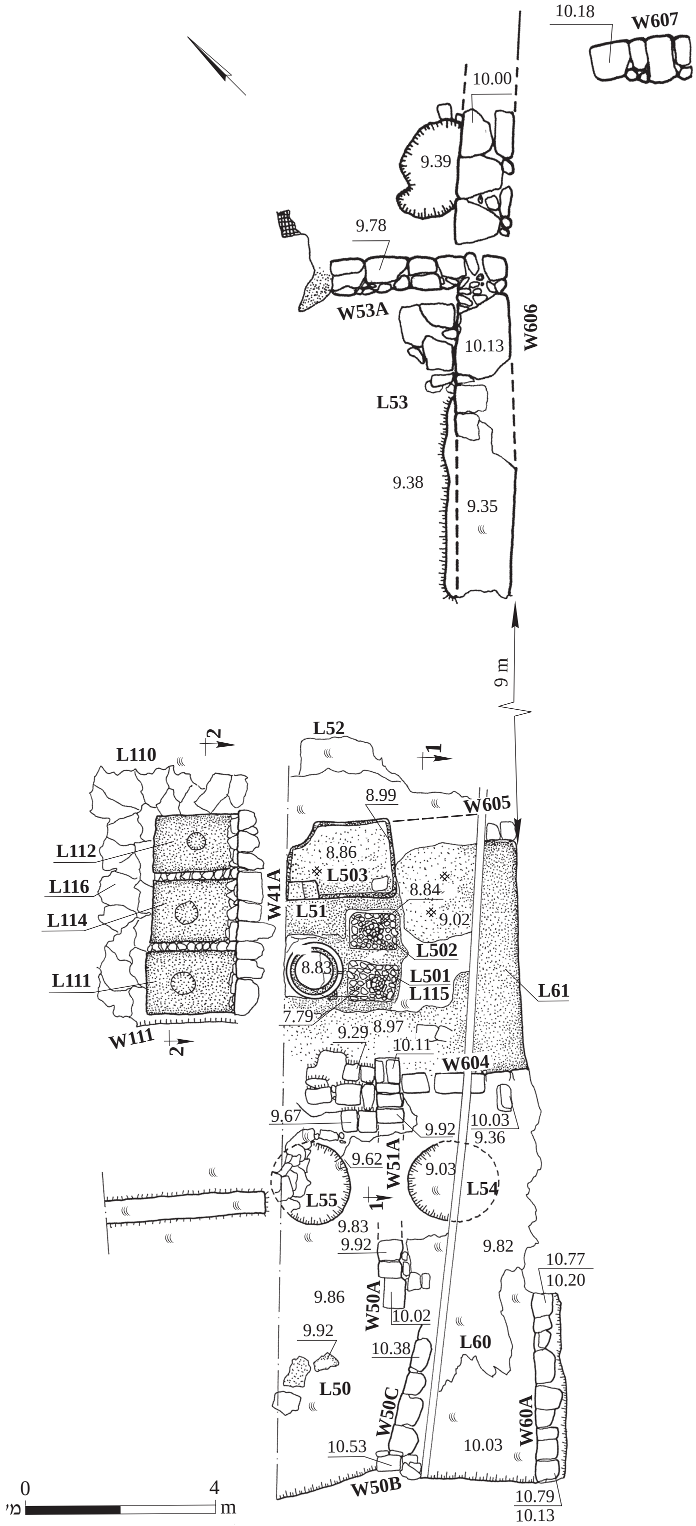

תכנית 15. בית הבד, מכלול בריכות 111 ומבנה מגורים? (L53): תכנית וחתכים.

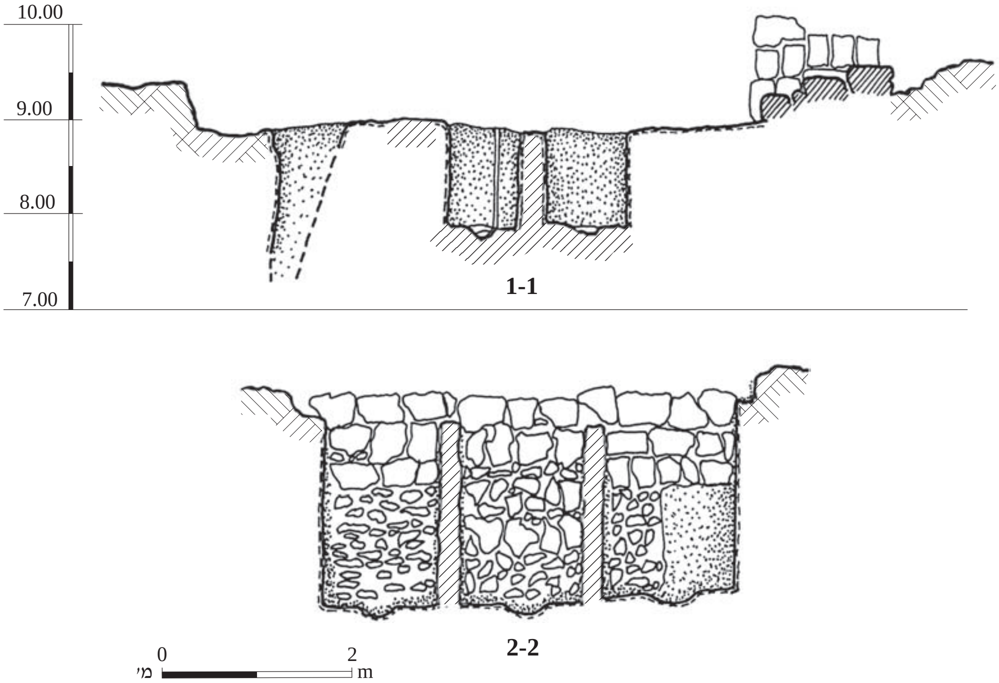

תכנית 15. (המשך).

איור 29. בית הבד, מבט לדרום־מערב.

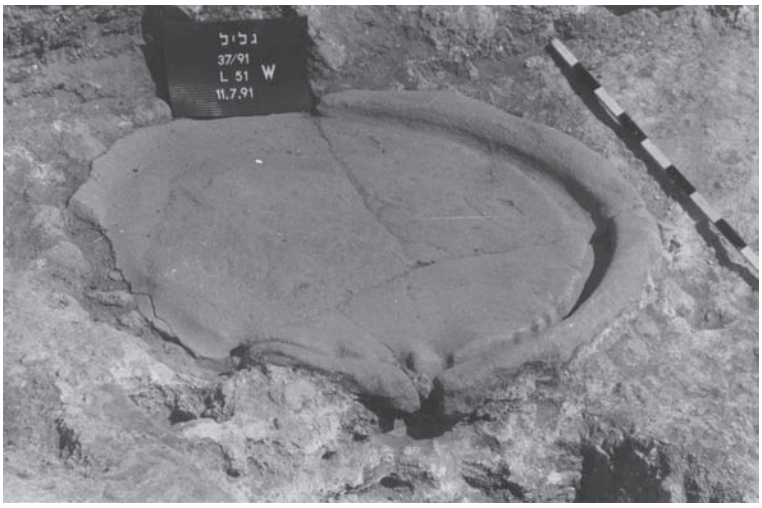

איור 30. בית הבד: משטח הכבישה, מבט למערב.

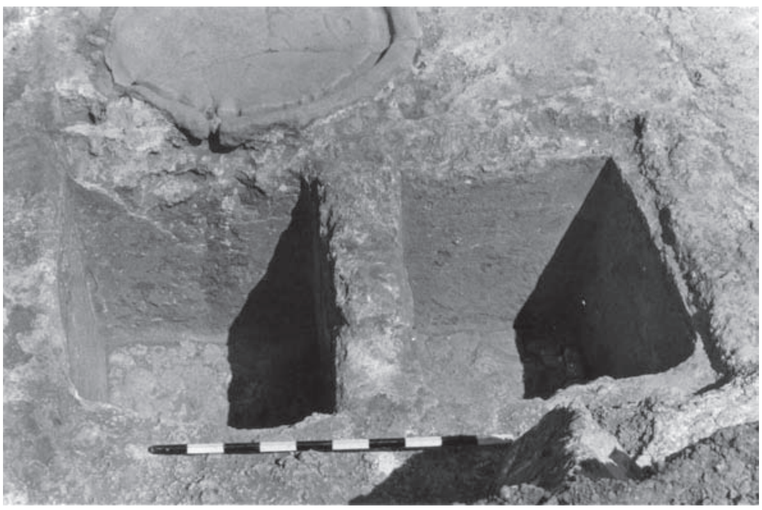

איור 31. בית הבד: בורות האיגום (L501, L502) ומעליהם משטח הכבישה, מבט למערב.

בקצה המערבי של רצפת החדר שולב מצע כבישה עגול שסותת מסלע חוף (1.2 מ׳ קוטר, 0.15 מ׳ עובי; איור 30). משטח זה טיפוסי לשיטת האיגום הצדי, שהייתה נפוצה בצפון הארץ ובמרכזה (Frankel 1999:62–66, 84–86; השוו מגן 1982: שטח F; גרינהוט תשנ״ח: איור 15). סביב שוליו נחצב חריץ היקפי שמסתיים במזרח במרזב; דרכו זרם הנוזל הסחוט (מוהל) אל בור איגום מלבני מטויח (L501; 0.75 × 1.00 מ׳, עומק 1 מ׳; איור 31), שאליו צמוד בור נוסף (L502) שממדיו זהים.

בין שני הבורות, שנבנו בתוך הבריכה שהייתה כנראה צמודה לבריכה 113, הפרידה מחיצה בנויה ברוחב 0.3–0.2 מ׳, ללא צינור או מרזב מקשר. ברצפת כל בור הותקנה גומת שיקוע רדודה (0.2 מ׳ קוטר, 0.1 מ׳ עומק). סביב שפתו של בור 502 בצפון ובמערב נותר מעין מדף מפולס צר

איור 32. בית הבד: מרחב המשקולות בדרום (L50, L60)
ובו שני הבורות (L54, L55), מבט לצפון.

(0.1 מ׳ רוחב), שמקורו בבריכה, ושנועד אולי להנחת לוחות כיסוי. לוחות מסוג זה עשויים אבן התגלו למשל בקדומים, באפולוניה ובכפר סבא (מגן 1982: שטח F; רול ואיילון 1989: איור 126א; Roll 1999: Figs. 1.12, 1.14). על הרצפה נמצאו מפולות אבנים וחרסים רבים.

האגף הדרומי של בית הבד, שהכיל במקור את משקולות המכבש, מלבני (מידות פנים 3.8 × 5.5 מ׳ לערך) ורצפתו לא טויחה. קיר 50A–51A חוצה אותו מצפון לדרום ומפריד בין שתי המשקולות. משני צדי הקיר התגלו מתחת למפולות אבנים שני בורות עגולים חצובים בסלע (איור 32; L55, L54; כ־1.7 מ׳ קוטר, כ־0.8 מ׳ עומק). בבורות אלה הונחו כנראה, כמקובל במקרים רבים, משקולות האבן של המכבשים (ספראי ולין תשמ״ח: איור 6; בן אפרים תשס״ג: 86; Ayalon and Dray 2009: Fig. 32.3).

המשקולות לא השתמרו, אך נראה שהן היו מסוג ״משקולת שומרון״ הנפוצה באזור, שלה פותה מרכזית ושתי מגרעות קיבוע טרפזיות (השווה Frankel 1994; 2003: Fig. 108: Type 1; גרינהוט תשנ״ח: איור 16). נראה שהן נשדדו בעבר עם חלקו המרכזי של קיר 50A–51A הצמוד אליהן. אגף זה נתחם בצפון בקיר 604 ובמזרח בקיר 60A; רק חלקו הדרומי של הקיר המזרחי נשתמר לאורך 4 מ׳, ובו שלושה נדבכים של אבנים מסותתות, הצמודים לדופן האנכית החצובה בסלע. הקיר המערבי לא השתמר. נראה שבדרום נתחם האגף בקיר שלא השתמר (למעט שתי אבנים הצמודות לקיר 50A ממזרח), שהפריד בין קיר 50A בצפון לקיר 50C, הנמשך דרומה בקו שונה מעט ממנו ובמפלס גבוה יותר. אם אכן היה קיר כזה, הרי שמדרום לאגף המשקולות היו שני חדרים קטנים, שביניהם הפריד קיר 50C (כ־2.5 × 4.0 מ׳ כל אחד; איור 32). הם נתחמו בדרום בקיר 50B שנבנה כנראה על מדרגה חצובה בסלע, ורק אבנים אחדות ממנו השתמרו. ייתכן שהחדרים שימשו לאחסון זיתים, שמן או גפת.

שני קטעי רצפת טיח שרדו בחדר המערבי, מתחת למפולות אבנים בגובה 1.2 מ׳; ביניהן היה שבר חוליית אבן, שייתכן ששימשה במקור מעגלה לכתישת כמויות מוגבלות של זיתים בבית הבד (השווה Frankel 1994: Fig. 19). כלי החרס שהתגלו בבית הבד הם מהתקופה הביזנטית, בעיקר מהמאות הו׳–הז׳ לסה״נ (ר׳ קלדרון, כרך זה); זהו כנראה השלב האחרון שבו פעל אזור המתקנים הנדון כאן.

בתי הבד הגדולים, ה״תעשייתיים״, של התקופות הרומית והביזנטית התגלו בדרך כלל בתחום היישוב, ואילו הגתות הגדולות נבנו בשוליו או אף רחוק יותר, בתחום הכרמים. תופעה זו ידועה היטב מאתרים רבים וסיבותיה נדונו במחקר (דר תשמ״ב: 284–285; אביעם תשמ״ח: 204–205; איילון 1988: 163–164; Rosenson 1996). גם כאן, חשיפתו של בית הבד במקום שנחשף בו אינה מקרית, ונראה שהוא נכלל בתחום היישוב הקדום, קרוב לשוליו. על כך מרמזים גם הקירות שהתגלו מצפון לבית הבד ומדרום לו (להלן). בתי בד מטיפוס זה כללו בדרך כלל מתקן ריסוק אחד (בחדר נפרד)

ושני מתקני כבישה צמודים מסוג קורה ובורג, האחרון מחובר למשקולת אבן (Frankel 1994: Fig. 46). ייתכן שפעל כאן רק מכבש אחד (כמו למשל בקדומים [מגן 1982: שטח F] ובחורבת חרמשית [גרינהוט תשנ"ח:129–135]); במקרה כזה הנוזל הסחוט (מוהל) הוזרם לבור 501 והושהה בו, והשמן שצף על המים זרם במרזב עלי (שלא השתמר) לבור 502 הסמוך (השוו: Frankel 1999: Fig. 30).

אפשר גם לשחזר כאן, כמקובל, צמד מכבשים שפעל לסירוגין (מגן 1982: שטח C; ישראל תשס"א: איורים 4, 5; בן אפרים תשס"ג: איור 73, יחידות B, C; Roll 1999: Fig. 1.12). במקרה כזה, מרחב הכבישה הצפוני, שטויח היטב, כלל שני משטחי כבישה, אחד לכל מכבש: האחד שהתגלה בחפירה והאחר (שנשדד בעבר) הונח במקור ממזרח לבור 501. החלק ברצפה שחסר כאן מתאים בממדיו למשטח כבישה כזה (L115), וההרסים הרבים שהתגלו בו מעידים אולי על תעלת שוד. במקרה זה, נראה ששני המשטחים, מצדדים מנוגדים, הזרימו את הנוזל הסחוט לבור 501, והשמן שצף על פני המים שבמוהל זרם לבור 502 הסמוך. קצותיהן האחוריים של קורות הכבישה קובעו כנראה בגומחות, שהותקנו בקיר שנבנה מעל חלקה הצפוני של בריכה 113 (שם הרצפה קטועה, אולי עקב שוד אבנים). רק שתי אבנים שרדו מקצהו הדרומי־המזרחי של קיר זה, כשהן תוחמות מצפון את הדופן המזרחית החצובה של המכלול (L61). כל קורה עברה מעל משטח הכבישה, חצתה את קיר 604 (שבראשו היו אולי שקעים להצבת מוטות אנכיים, שמנעו את תזוזת הקורות הצדה; ר' גרינהוט תשנ"ח: 132; Frankel 1994: Fig. 56; Ayalon and Dray 2009: Figs. 32.3–32.4) והקצה הקדמי שלה שולב באמצעות לוח־אום בבורג העץ המחובר למשקולת.

משקולות האבן הונחו בתוך הבורות העגולים 54 ו־55 כדי לאפשר קיבוע קורות הכבישה במפלס נמוך יותר (לשם נוחיות העבודה), וכדי למנוע מהמשקולות לסטות הצדה או להתנדנד בשלב שבו הן נתלו באוויר מתחת לבורג. בהתאם לשחזור זה היה אורך הקורות 8–9 מ', קורות גדולות אך לא יוצאות דופן (כמותן נמצאו למשל באפולוניה [רול ואיילון 1989: איור 27] ובחורבת חרמשית [גרינהוט תשנ"ח: תכנית 2]). סידור כגון זה של אגף הכבישה אינו נוח, שכן בורות האיגום מצויים בין שתי הקורות הגדולות שבוודאי הפריעו מעט לשאיבת השמן והמים מהם ולהובלתם, אך אינו בלתי ידוע בבתי בד קדומים. ככלל, מדובר בטיפוס של מכבש בית בד שאפיין את תחום ההתיישבות העיקרי של השומרונים בארץ ישראל, בעיקר בשומרון, בשרון ובכרמל (Ayalon 1996), אף שלא ניתן כמובן לייחס את השימוש בו אך ורק לאוכלוסייה השומרונית.

ממערב למרחב המשקולות (L50) נחשפה מדרגה בולטת חצובה בסלע (0.5 מ' רוחב), הנמשכת מבור 55 מערבה, לאורך 3.4 מ' לפחות (המשכה לא נחשף). נראה ששימשה בסיס לקיר בנוי נוסף. על פני השטח נמצאו כאן פריטים שמקורם בכפר הערבי, ובהם מקטרת חרס.

מבנה מגורים(?)

במרחק כ־9 מ' מצפון־מזרח לבית הבד נחשף קיר (W606; רוחב 0.8 מ'; כ־5 מ' אורך השתמרות; תכנית 15), שהמשכו לשני הכיוונים ניכר בתעלת היסוד שלו החצובה בסלע (L53). הקיר בנוי משורת אבנים גדולות ואבנים קטנות יותר לאורך פן אחד — שיטה אופיינית לתקופות הנדונות (למשל כוכבי 1989: איור 88 משמאל). בניצב לקיר זה מצוי קיר צר יותר (W53A; 0.5 מ' רוחב; 1.8 מ' אורך השתמרות) שצירו הכללי צפון–מערב. מעבר לקצהו הצפוני השתמרו קטעים קטנים של רצפות טיח ופסיפס לבן גס, וייתכן שהיה שם פתח. מצפון־מזרח לקיר 606 השתמר קטע קיר ניצב לו (W607), אך ללא חיבור ביניהם. סביב הקירות היו מפולות אבנים שביניהן נמצאו שברי טיח צבוע אדום, אבני פסיפס קטנות, חלקן צבעוניות, ושבר רעף.

אפשר שבמקום זה ניצב מבנה מגורים, אולי של הבעלים של חלק מהמתקנים (מבנה דומה באזור מלאכה נחשף, למשל, בתל אבו שושה/גבע: ספראי ולין תשמ"ח:172–174). כיוון קירותיו תואם את כיוון קירות בית הבד ומכלול בריכות 111 (כנראה בהתאמה לטופוגרפיה), אך לא השתמר קשר ארכיטקטוני ביניהם; רק הסלע הטבעי, ללא שרידי בנייה (L52), נמצא באזור זה.

הממצא

צינורות אוויר (איור 33:1, 2).— צינורות אלה (*tubuli*) נקבעו בקירות חדר החמים בבית המרחץ ונועדו להזרים אוויר לחימומו. צורתם מרובעת בחתך רוחב (0.12 מ' רוחב) ושפתם מעובה. הדופן המצולעת, מפנים ומחוץ, חוררה בטרם הצריפה בחורים עגולים (קוטר 2 ס"מ) או מוארכים

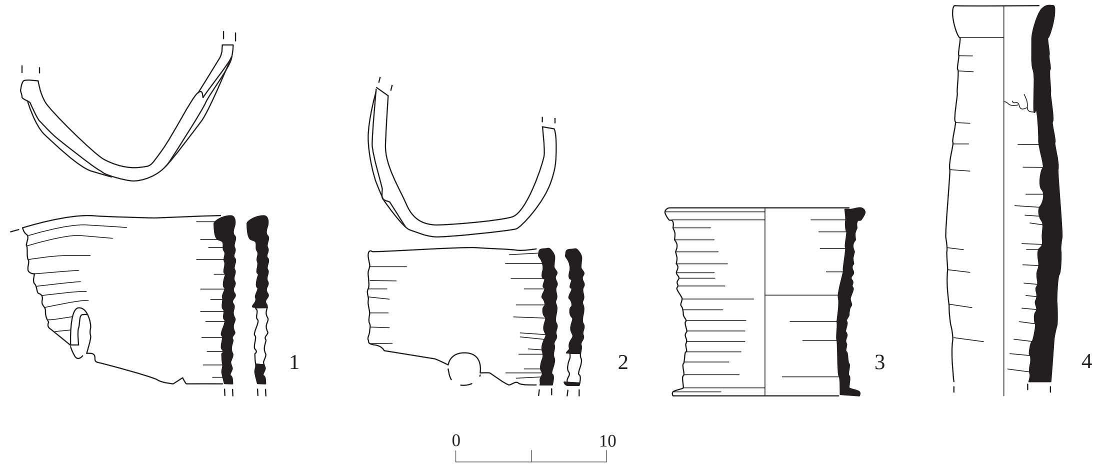

איור 33. צינורות וחוליות חרס.

מס׳	הממצא	לוקוס	סל	תיאור
1	צינור אוויר	82	286	טין חום גס, ליבה חומה אפורה, גריסים לבנים רבים וגריסים שחורים מעטים
2	צינור אוויר	82	286/8	טין חום גס, ליבה חומה אפורה, גריסים לבנים רבים וגריסים שחורים מעטים
3	חוליה	82	265/6	טין חום גס, גריסים לבנים קטנים רבים, גריסים לבנים גדולים מעטים וגריסים שחורים מעטים
4	חוליה	90	197	טין חום גס, גריסים לבנים גדולים, פתיתי חרס כתושים

(כ־3.5 ס״מ אורך, 1 ס״מ רוחב), שדרכם עבר האוויר מצינור אחד למשנהו (Hirschfeld 2000:322–323, Fig. 208).

חוליות חרס (איור 33: 3, 4).— חוליה מס׳ 3 שלמה ומצולעת (12 ס״מ אורך; 11.4 ו־12.4 ס״מ קוטר חיצוני בקצה הרחב והצר בהתאמה; 9 ו־9.5 ס״מ קוטר פנימי בהתאמה — יחס יוצא דופן למדי בין אורך לקוטר). חוליה דומה התגלתה, למשל, ביבנה־ים (Vitto 1998:117–118, Fig. 12). לחוליה מס׳ 4 דופן עבה יחסית לקוטרה (0.24 מ׳ אורך השתמרות, 6.7 ס״מ קוטר). הן שונות מחוליות צינור, שכן אותן אפשר לשלב זו בזו. העדר סימני טיט או פיח מעיד על כך שלא נעשה בהן שימוש בבנייה או בתנור.

חוליה אחת יכלה לשמש להעברת נוזלים, למשל מים לבור אגירה או בין משטח הדריכה לבור איגום בגת (רול ואיילון תש״ם:9; פיית מפוח בתנור (רול ואיילון 1989:53, איור 25; כוכבי 1989: איור 84); או אחת מחוליות רבות שבהן נבנה גג כיפתי או מקומר, למשל בכבשני קדרים מהתקופה הרומית באירופה (Wilson 1992). במזרח התיכון זהו ממצא נדיר, על פי וילסון (Wilson 1992:110, 127), וחוליות גג כאלה התגלו רק בכנסיית הבשורה בנצרת (המאות הה׳–הו׳ לסה״נ) ובדורה אירופוס; הירשפלד (תשמ״ז) וצפריר (תשמ״ה:133–142, 301–316), למשל, אינם מזכירים טכניקה זו כלל.

מסמרים (איור 34: 1–4).— מסמרי ברזל (מס׳ 1, 2), רובם במצב השתמרות גרוע, וברונזה או נחושת (מס׳ 3, 4) התגלו במקומות אחדים בשטח החפירה. מסמרי ברזל שימשו לרוב להצמדת לוחות עץ עבים והתגלו באתרים רבים (למשל איילון תשס״ג:288, לוחות ז, ח). מסמרי ברונזה או נחושת הם בדרך כלל עדינים ודקים יותר ממסמרי ברזל. מסמר מס׳ 3 (10.4 ס״מ אורך) מעוקם לגמרי כדי לחזק את קיבועו מהצד השני של הלוח שבו הוא ננעץ. מסמר מס׳ 4 (7.8 ס״מ אורך) ישר, וייתכן שלא נעשה בו שימוש כלל.

משקולת לרשת דיג (איור 34: 5).— המשקולת היא לוחית עופרת מלבנית שקופלה לשניים (5.5 ס״מ אורך, 0.9 ס״מ רוחב, 0.5 ס״מ עובי). קצה רשת

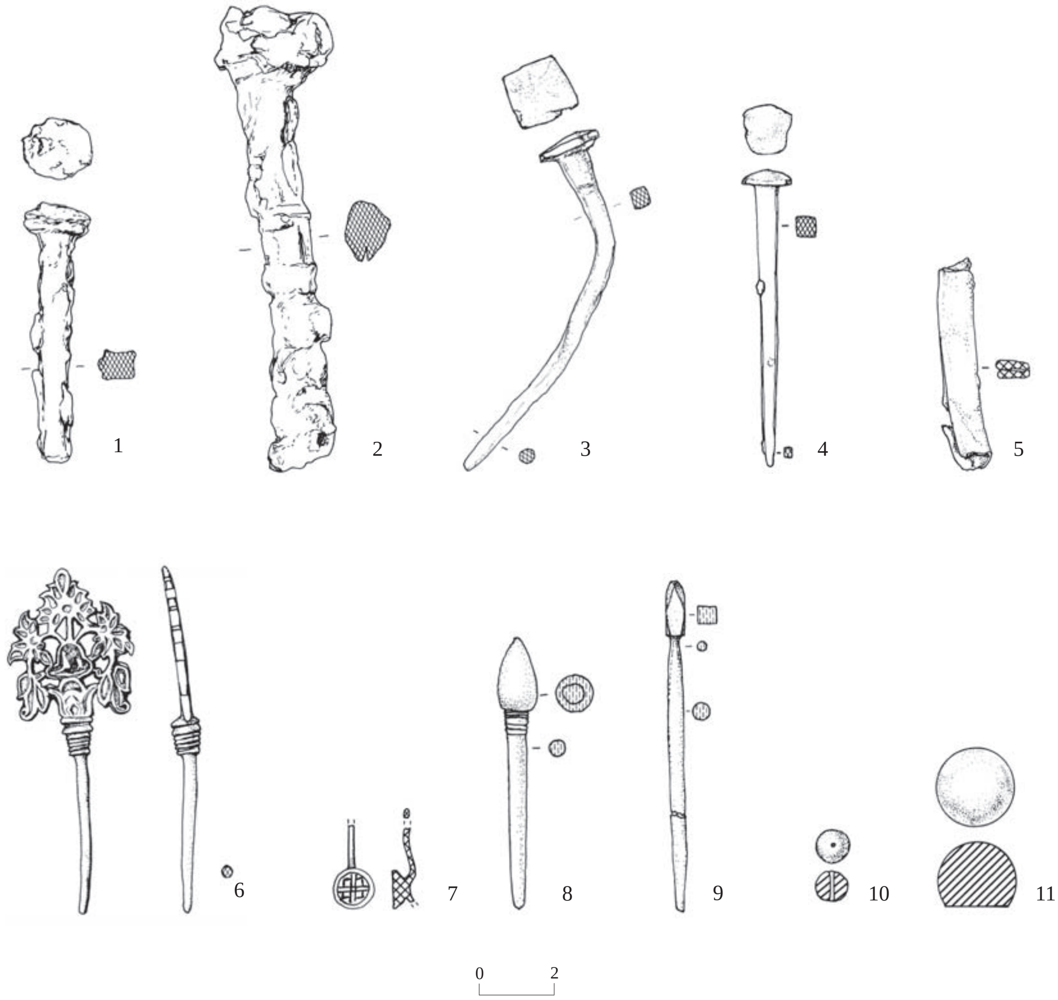

איור 34. הממצא הקטן.

מס'	הממצא	לוקוס	סל	תיאור
1	מסמר	112	1069	ברזל
2	מסמר	331	3155	ברזל
3	מסמר	110	1047	ברונזה או נחושת
4	מסמר	334	3209	ברונזה או נחושת
5	משקולת לרשת דיג	334	3209	עופרת
6	מכחול איפור	319	3076	ברונזה או נחושת
7	טבעת	52	129	ברונזה
8	סיכה	333	3166	עצם
9	סיכה	333	3174	עצם
10	חרוז	פני שטח	3085	אבן
11	משקולת	51	124	אבן צור חומה

הדיג הוכנס בתוך הקפל ושולי הלוחית הוצמדו היטב משני עבריו. משקולות אלו אפשרו את שקיעת הרשת, למשל מסוג רשת הטלה, במים (נון תשכ״ד: 193; איילון תשס״ג: 288, לוח ה: 12, 13; Galili, Rosen and Sharvit 2002: Type L2.3).

מכחול איפור (איור 34: 6).— המכחול עשוי נחושת או ברונזה ואורכו 9.2 ס״מ. הידית מעוטרת בדגמים צמחיים ובתחתיתה חריצים שבעזרתם הוא הוברג בפיית המכל. המוט שבאמצעותו הוצא חומר האיפור מהכלי ונמשח על הפנים הוא גלילי ודק (כעת מעוקם מעט). על סמך צורתו נראה שמקורו בכפר הערבי אל־ג׳ליל; מכחול זהה לחלוטין, עד כדי ההנחה ששניהם יוצרו באותו בית מלאכה, נלקט ״מתוך שימוש״ בשנת 1967, עם המכל שלו, בכפר בדרום רמת הגולן (רות תשמ״ה: 39).

טבעת (איור 34: 7).— הטבעת נמצאה שבורה ומה שנותר ממנה מעוקם. החלק השטוח מעוטר בחריתה בדגם הנדסי פשוט. נראה שאף מקורה בכפר הערבי אל־ג׳ליל.

סיכות עצם (איור 34: 8, 9).— שתי הסיכות הן מטיפוסים נפוצים למדי באזור, בעיקר בתקופה הרומית. לסיכה מס׳ 8 ראש דמוי טיפה ומוט גלילי שחלקו העליון מעוטר בחריצים היקפיים; שני החלקים נעשו בנפרד על מחרטת קשת ואחר כך חוברו. המוט נשבר בעבר, כפי שאפשר להסיק מאורכו, והקצה החדש, המעוגל במקצת, מעובד — עובדה המעידה שנעשה בסיכה שימוש משני. הקצה מוכתם בחומר כלשהו, כנראה בעקבות שימוש (כמקלון איפור?). יותר מ־80 סיכות מטיפוס זה התגלו בקיסריה, ואפשר שיוצרו שם (איילון ודריי תשס״ב: 17–18; Ayalon 2005:59, Fig. 21:215–218). סיכות נוספות התגלו בעיקר באתרים בצפון הארץ, אך באירופה הן נדירות (Ayalon 2005:59).

לסיכה מס׳ 9 ראש רב־צלעי או דמוי יהלום וקצה המוט שלה חסר; היא פשוטה יותר מקודמתה, נעשתה בעבודת יד ושני חלקיה גולפו יחדיו. סיכות מטיפוס זה נפוצות פחות מקודמותיהן בקיסריה (שם הן תוארכו למאות הב׳–הג׳ לסה״נ) ובאתרים אחרים בארץ, אך נפוצות מאוד באירופה, שם הן נמנות עם הטיפוסים המאוחרים יחסית, מהמאות הג׳–הד׳/הה׳ לסה״נ (איילון ודריי תשס״ב: 17–18, איור 2: 1; Ayalon 2005:53–54, Fig. 19:179–181).

הצעות לשימוש בסיכות עצם: עיטור השיער והחזקת התסרוקת, עיטור הבגד והחזקת שוליו, מכחולי איפור או אף טיפול בפתילת הנר (Ayalon 2005:51–52).

חרוז (איור 34: 10).— החרוז זעיר, צורתו כדורית (0.8 ס״מ קוטר) ונקב מפולש דק חוצה אותו. ייתכן מאוד שמקורו בכפר הערבי אל־ג׳ליל.

משקולת אבן (איור 34: 11).— המשקולת עגולה, בסיסה שטוח, ראשה כיפתי והיא מעובדת ומוחלקת היטב. משקלה 16.9 גרם, קרוב לערך של שני שקלים (16.46 גרם) לפי התקן הבבלי מהמחצית השנייה של האלף הא׳ לפסה״נ (רמון ושחורי תשס״א: 105; שרגא קדר, מידע בעל פה).

כלי שחיקה וכתישה מבזלת (איור 35).— כלי מס׳ 1 הוא שכב שלם (35.5 ס״מ אורך, 18 ס״מ רוחב, 7 ס״מ עובי) של רחיים פשוטות (פרנקל תשס״ד: 44; השוו Taxel 2009:152, Fig. 5.1:7). תחתיתו השחוקה מעידה שנעשה בו שימוש גם כשהוא הפוך.

כלים מס׳ 2 ו־3 הם שברי שתי קערות שחיקה/כתישה (מדוכה) מהטיפוס בעל שלוש הרגליים. קערות אלה שימשו כנראה בעיקר לשחיקת תבלינים, חומרי צבע וכדומה ופחות לטחינת גרגרי דגן (איילון תשס״ג: 275, לוחות א: 7–11; ב: 1–2).

זכוכית.— כלי זכוכית מעטים, ובהם שברי גוף של בקבוק ובסיסי גביעי יין, וכן גושים קטנים של זכוכית גולמית נמצאו ונשמרו (לא אוירו).

המטבעות (עונת 1990; טבלה 1).— ארבעה מטבעות נתגלו ב׳בור הקערות׳ (L3; לעיל) והיתר נמצאו על פני השטח וחשיבותם בקיומם. שלושה מהם מהמאה הג׳ לסה״נ, תקופת היישוב שמתקניו תוארו לעיל. ארבעה מהמאה הו׳ לסה״נ, השלב שבו פעל בית הבד, וארבעה מהמאות הז׳–הח׳ לסה״נ; האחרונים מעידים על נוכחות כלשהי באתר בתקופה שבה אזור המתקנים היה כנראה נטוש.

נמצא מטבע כסף אחד מהמאה הט״ז, אך אין בו כדי להעיד על קיום יישוב בתקופה זו, שכן מטבעות כסף נשמרו לאורך זמן. שני מטבעות כסף נוספים, מהמאות הי״ח–הי״ט, מעידים כנראה על מועד ייסודו של הכפר אל־ג׳ליל על חורבות היישוב הקדום.

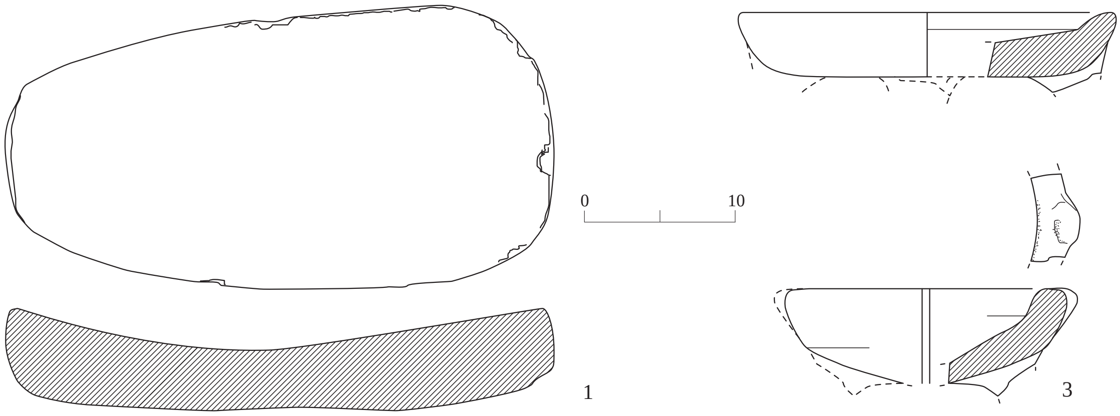

איור 35. כלי האבן.

מס׳	הממצא	לוקוס	סל	תיאור
1	אבן רחיים	90	206	בזלת
2	קערת שחיקה/כתישה	324	3095	בזלת
3	קערת שחיקה/כתישה	329	3141	בזלת

טבלה 1. ממצא המטבעות

לוקוס	זיהוי
3	מרקוס אורליוס (160/159 לסה״נ), ניאפוליס, ברונזה
3	מרקוס אורליוס (160/159 לסה״נ), ניאפוליס, ברונזה
3	רומי, ניאפוליס
3	פאוסטינה ג׳וניור (160/159 לסה״נ), ניאפוליס
פני שטח	הרניוס אטרוסקוס (249—251 לסה״נ), נחושת, קיסריה
פני שטח	וולוסיאנוס (251—253 לסה״נ), קיסריה
פני שטח	פרובוס (276—282 לסה״נ)
פני שטח	יוסטיניאנוס הא׳ (527 לסה״נ), 40 נומיות, קונסטנטינופול מטבעה E
פני שטח	יוסטינוס הא׳ (527—565 לסה״נ), 40 נומיות, קונסטנטינופול, נחושת
פני שטח	יוסטינוס הא׳ (527—565 לסה״נ), 40 נומיות, ניקומדיה
פני שטח	יוסטינוס הב׳ (560 לסה״נ?), 20 נומיות, סלוניקי, נחושת
פני שטח	אומיי (700 לסה״נ), פילס, נחושת
פני שטח	אומיי (המאה הח׳ לסה״נ)
פני שטח	עות׳מאני, מחמוד הב׳ (1814), כסף, 5 פארא, מצרים (קהיר)
פני שטח	לא ניתן לזיהוי
פני שטח	לא ניתן לזיהוי
פני שטח	אומיי (המאה הז׳ לסה״נ), ירושלים
פני שטח	אומיי, המאה הח׳ לסה״נ, פילס
פני שטח	סולימאן הא׳ (1520—1566), כסף, פארא, דמשק
פני שטח	עבד אלחמיד הא׳ (1785), כסף, פארא, מצרים
פני שטח	1 מיל 1940, 2 מיל 1942 (2), 1 פרוטה תש״ט, 10 פרוטות תש״ט
פני שטח	5 פרוטות תש״ט
פני שטח	לא ניתן לזיהוי

דיון

עקב העדר מידע על היישוב הקדום, שזמנו המאות הא׳–הב׳ לסה״נ לערך (לשלב זה שייכים מכלול בריכות 80, מערת הקבורה והמתקן המטויח), אין אפשרות לקבוע האם זהו כפר (ספראי תשנ״ז) או אחוזה מהסוג הידוע ממישור החוף בתקופות הנדונות (כגון ישראל תשס״א; על האחוזות לסוגיהן והתפתחותן בתקופות הנדונות, ר׳ ספראי תשנ״ט). אתרים אלה התרבו והתרחבו במהלך תקופת הפריחה היישובית־הכלכלית, שפקדה את הארץ בכלל ואת השרון הדרומי בפרט, בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית (רול ואיילון 1989: 182–183, 231; תש״ן; צפריר תשנ״ה; הירשפלד תשנ״ז: 93–95; בר תשס״ג; Safrai 1994; Tsafrir, Di Segni and Green 1994; Dauphin 1998).

המבנים והמתקנים שנחשפו בחורבת גלילות אופייניים לאזורי מלאכה שהתפתחו בשולי היישובים באזור בתקופות הרומית והביזנטית. נראה שבניית מתקנים בשולי האתר נבעה מסיבות מעשיות שמקורן בנוחות תפעולם ובשאיפה לשמור על איכות החיים ביישוב. סביב גתות ובתי בד הייתה תנועה רבה של אנשים ובעלי חיים, והם היו מוקד של ריחות עזים, רעש ומפגעים אחרים (כגון דבורים וצרעות המגיעות בשפע לגתות בזמן הדריכה). על כן, היה מן ההיגיון בהרחקתם לשולי היישוב, ובכך גם למקמם קרוב יותר למטעים ולכרמים. מתקנים אחרים, ובראשם כבשנים ותנורים, פלטו חום ועשן שנשאו הרוחות בעיקר לכיוון מזרח וצפון־מזרח, ולכן נטו להקימם מצפון ליישוב או ממזרח לו.

הספרות התלמודית עשירה בחוקים ובהלכות בכל הנוגע לרעש, לניקיון, לריח, לרוח, לאיכות המים ועוד (ר׳ למשל קוטלר תשל״ז; רוזנסון תשנ״ד; רקובר תשנ״ד). קשה להעריך עד כמה נשמרו כללים אלה בחיי היומיום, והאוכלוסייה הנוכרית ודאי שלא שמרה על חוקי ההלכה, אם כי סביר להניח שגם היא הייתה מודעת לבעיות איכות הסביבה. הממצאים הארכיאולוגיים המצטברים מעידים שהייתה כנראה מודעות בסיסית לצורך בשמירה על איכות החיים; ריכוזי מתקנים, מזבלות וקברים נחשפו בדרך כלל בשולי יישובים, בהתאם לכיוון הרוח (במישור החוף — מצפון לאתר וממזרח לו: איילון תשנ״ז; חורבת גלילות — איילון תשנ״ז: 217–218; לדוגמות נוספות, ר׳ הירשפלד תשנ״ז: 120). ואכן, שטחי מלאכה מהסוג המתואר כאן התגלו גם במקומות אחרים במיקום דומה, מצפון ליישוב, ולעתים, כמו באתר הנדון, במורד המדרון, כגון באפולוניה, בח׳רבת עזון, בכפר־סבא ובצור נתן (לכולם, ר׳ איילון תשנ״ז) ובחורבת כרך שבכרמל (דר וזיגלמן תשנ״ז: 173, מפה 2). בית המרחץ אמנם שונה ממתקנים אלו, אך בנייתו במקום שבו התגלה נעשתה כנראה בגלל מקור המים — הבאר. זאת ועוד, תנור החימום שלו היה מפגע סביבתי מסוים.

גורם נוסף שהשפיע על איכות החיים היה הביצה הגדולה, שהשתרעה מצפון לחורבת גלילות ושנודעה למן התקופה הצלבנית בשם קטורי או בערבית קטוריה (רול ואיילון 1989: 180–182; צוק ואיילון תשנ״ד). היישוב בחורבת גלילות הוקם במקום גבוה למדי, על רכס הכורכר, ועל כן לא היה בסמיכות לביצה כמו, למשל, האתר שהתגלה בתחומי בית הקברות המודרני של הרצליה (רול ואיילון 1989: 164). עם זאת, אין ספק שהביצה הייתה מפגע אקולוגי, מכשול תעבורתי ושטח חקלאי פוטנציאלי מבוזבז. על סמך הממצאים שנתגלו באתרים באזור ושיקולים גאוגרפיים והיסטוריים, נראה שהביצה יובשה רק בתקופה הביזנטית, כנראה במאה הו׳ לסה״נ. בחורבת גלילות אי אפשר להצביע על השפעה ישירה של מפעל מרשים זה על שגשוגו של היישוב, שכן מכלל המתקנים שנתגלו רק בית הבד השתייך לתקופה זו.

הרכבו של מכלול המתקנים אינו ייחודי, כפי שעולה מהמקבילות שצוטטו לעיל: גתות רבות, מכלולי בריכות שנועדו לאחסון, כבשני קדרים, שבהם ייצרו כנראה את מכלי האחסון והשיווק של התוצרת החקלאית, ובית בד ״תעשייתי״ (שהוא המאוחר שבהם). המתקנים מעידים שהתושבים גידלו בעיקר גפן ופחות עצי זית. בעמקים הצרים הסמוכים, שהצטברה בהם אדמת סחף, נראה שגידלו גם דגנים, אך אלה אינם מותירים עדות ארכיאולוגית לעיבוד תוצרתם (כמו למשל הגרנות שהשתמרו באזורי ההר — דר תשמ״ב: 320–323), אלא אם כן מכלולי הבריכות הם ששימשו לאיסום הדגנים.

בעלי מלאכה נוספים, שייתכן שפעלו במקום, הם זגגים שייצרו כלים, כפי שמעידים גושי הזכוכית הגולמית הקטנים שנמצאו בעיקר בחלקו הדרומי של שטח החפירה. עם זאת, אפשר שהם הגיעו למקום למטרה אחרת, שלא לצורכי ייצור כלים (למשל יחד עם חומרי בנייה, כגון חול ים מאזור אפולוניה). מרכז גדול לייצור זכוכית גולמית היה באפולוניה הסמוכה (רול ואיילון 1989: 57–58; Gorin-Rosen 2000:54–55; 2002:9*; Tal, Jackson-Tal and Freestone 2004). גם באתרים

רבים אחרים בשרון הדרומי ובשוליו המערביים של השומרון התגלו עדויות לייצור כלי זכוכית — חומר הגלם הובא קרוב לוודאי מאפולוניה (רול ואיילון 1989: 217—221; ; Gorin-Rosen 2000:61; 2002:14*–16*).

משקולת העופרת שנתגלתה מעידה אולי על עיסוק בדיג, אף שייתכן שהובאה למקום להתכה; גושים אחדים של מתכת ואולי גם סיגי ברזל מרמזים על כך שבמקום עבדו נפחים. המחצבות הנרחבות שהתגלו ברכס הכורכר במהלך חפירה זו (לא נדונו) ובחפירות אחרות מעידות על ענף כלכלי נוסף שפרח ביישובי הסביבה (דר תשס״ג: 67–73; ספראי וששון תשס״א; Tal 1996). מקור פרנסה נוסף היה המסחר (בעיקר בגלל הקרבה לדרך הראשית קיסריה–יפו), מלאכות עזר ושירותים קהילתיים (ספראי תשנ״ז: 47—51; Safrai 1994).

הימצאותן של מערות קבורה באזורי מלאכה ידועה גם היא מאתרים אחרים, למשל באפולוניה (רול ואיילון 1989: 54–59) ובארבל (איילון 1988: 177–179). גם סמיכותו של מקווה טהרה למתקנים ידועה מאתרים אחרים, כפי שצוין לעיל, וזאת בשל הצורך לשמור על טהרת העוסקים בתהליכי הייצור החקלאי, שנהג בקרב יהודים ושומרונים כאחד.

עקב הפגיעה באתר, נראה שהמידע על היישוב ועל אוכלוסייתו יישאר חסר, שכן כל חפירות ההצלה התמקדו בשוליו. עם זאת, קיימת התאמה מסוימת בין המקורות ההיסטוריים לממצא הארכיאולוגי, ושניהם כאחד מצביעים על האפשרות שזהו יישוב שומרוני ששגשג בעיקר בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית. בתיאור מפעלותיו של בבא רבא, המנהיג הגדול של השומרונים שחי במאה הג׳ או הד׳ לסה״נ (דקסינגר תשס״ב: 499, הערה 17), מצוין שתחום השליטה של ישמעאל שר צבאו הגיע עד ״גליל על שפת הים״. קרבת האתר לחוף הים והשתמרות שמו בפי הערבים, אל־ג׳ליל, הביאו לזיהוי גליל השומרונית בחורבת גלילות (בן־צבי תשל״ו: 104; Tsafrir, Di Segni and Green 1994:244, s.v. Tel Mikhal).

לתקופה זו יש לשייך את מכלולי בריכות 8, 111 ו־333. לכך מתוספים הממצאים המעידים על נוכחות שומרונים (ויהודים?) ביישוב — שתי טבעות ברונזה שעליהן כתובות שומרוניות (רייך תשס״ב: 304–305; Reich 1994) ומקווה הטהרה (רייך תשמ״ח: 243–244).

המקורות ההיסטוריים והממצא הארכיאולוגי מעידים על התיישבות צפופה של שומרונים בשרון בכלל ובאזור הנדון בפרט; בסביבתו נמצאו כתובות שומרוניות רבות מהתקופות הנדונות (רייך תשס״ב: 307, מפה בעמ׳ 293), בית כנסת ובו כתובת שומרונית בתל קסילה (קפלן תשל״ח),[5] נרות המיוחסים לשומרונים (זוסמן תשס״ב: 340, מפה חלקית בלבד)[6] ועוד (רול ואיילון 1989: 66, 151, 177—178, 231; איילון 1989).

בהעדר חפירות ביישוב עצמו אי אפשר לקבוע אם הוא נפגע במהלך מרידות השומרונים בשלטון הביזנטי במאות הה׳–הו׳ לסה״נ, כפי שידוע מאתרים רבים אחרים לרבות באזור הנדון (דר תשס״ב: 445, 452; איילון תשנ״ח: 117; תשס״ב: 282–284). המתקנים שתוארו לעיל הם מהתקופה הרומית כולה, למעט בית הבד ומכלול בריכות 90 שהם מהתקופה הביזנטית (המאות הו׳–הז׳ לסה״נ), אולי לאחר פער יישובי מסוים.[7]

ייתכן שמאחורי הפער או הצמצום בהיקף היישוב עמדו ארועים היסטוריים כמו מרידות השומרונים. לחלופין, ייתכן שהעדר ממצאים מהתקופה הביזנטית המאוחרת בחלקו הצפוני של השטח החפור הוא תוצאה של פעולות פיתוח שבוצעו בו בעת החדשה. על אף עדויות אלו, אין לשלול את האפשרות שביישוב התגוררו גם בני דתות אחרות (בר תשס״ג: 40—41).[8]

סביר להניח שבמשך כל תקופות קיומו השתייך היישוב הקדום בחורבת גלילות, מבחינה מנהלית וכלכלית, לתחום השפעתה הישיר של עיר הנמל אפולוניה, המצויה במרחק 3.5 ק״מ מצפון־מערב לו (רול ואיילון תשמ״ח[ב]: 41–43; על הקשר שבין העיר לכפר, ר׳ ספראי תשנ״ז: 61–62). קרבה זו למרכז השיווק הגדול ולנמלו תרמה לשגשוגו של היישוב וכך גם קרבתו לדרכים שהובילו לאפולוניה; בראשן הדרך הרומית לאורך חוף הים, בין יפו לקיסריה, שחודשה כנראה בתקופה הביזנטית (רול ואיילון תשמ״ח[א]: 150–152).

הערות

[1] מאמר זה מסכם שלוש חפירות הצלה שנערכו באתר מטעם רשות העתיקות. החפירה הראשונה, במימון חברת מע״צ, נערכה בחודשים מאי–אוגוסט 1990 בניהולו של יוסי לוי ובהשתתפות ישראל וטקין ופאבל גרטופסקי (מדידות), יהושע דריי (סקר מתכות וזיהוי מטבעות) וסטודנטים מאוניברסיטת תל אביב. בעונה זו נחשפו בית מרחץ, באר, גתות, מכלולי בריכות, מערת קבורה, יקב, מקווה ו׳בור הקערות׳. החפירה השנייה נערכה בחודשים יוני–אוקטובר 1991 (רשיון מס׳ G-37/1991), בניהולו של יוסי לוי, בעזרת ניצה בשקין, פטר גנדלמן, יצחק פיש, נ׳ פליישמן ואריאל קנדל. החפירה השלישית נערכה בחודשים יולי–אוגוסט 1992 (רישיון מס׳ G-95/1992), בניהולם של יוסי לוי ואמיר פלדשטין. השתתפו בה עדנה אייש, יצחק זטנר ואורית סגל, וסייעו בה פאבל גרטופסקי, אברהם האג׳יאן, ישראל וטקין וד׳ נלסון (מדידות), נטליה זק, רז ניקולסקו, יצחק סטרק, י׳ צוקרמן וס׳ קולמס (סרטוט), יצחק זטנר (צילום), מרינה שויסקיה (ציור), דונלד צבי אריאל ויהושע דריי (מטבעות). בשתי החפירות האחרונות נחשפו כבשני קדרים, בית בד, גתות, בורות, מכלולי בריכות וחציבות.

אנו מודים לצביקה שחם שסייע בניתוח מרכיבי בית המרחץ ושלביו, לפטר גנדלמן שיעץ במגוון נושאים ולרבקה קלדרון שכתבה את הדוח על כלי החרס. במהלך השנים אבדו חלקים מתיעוד החפירה וכמה מהממצאים, ועל כן המידע המובא כאן אינו שלם.

[2] בקו המחבר בין רצפות הפסיפס בבור 1 ובגת 9 במזרח לבין מבנה 708 בדרום נוצר, עקב חציבות אלה, מעין מצוק אנכי שבו נחצב, בין היתר, יקב(?) (L705) סמוך לגת 9. כתוצאה מכך, הפרש הגובה בין בית הבד במערב לפינה המרוחקת של מכלול בריכות 333 שמדרום לו מגיע לכ־15 מ׳.

[3] לדעת דר (תשנ״ח:86), בחורבת סומק הפתח נחצב בתקרה לאחר שהמקווה יצא מכלל שימוש לצורך השלכת אשפה לתוכו. הסבר זה אינו משכנע, שהרי יכלו להשליך את האשפה גם דרך הפתח המקורי. נראה על כן שהפתח בתקרה היה מקורי.

[4] אנו מודים לעדי ארליך על הרשות להזכיר ממצא זה טרם פרסומו.

[5] לא ברור מדוע בית הכנסת בתל קסילה אינו מופיע במפת בתי הכנסת השומרוניים של מגן (תשס״ב[א]: איור 1) אף שהוא נזכר במאמרו (מגן (תשס״ב[א]:440, 442); ר׳ הערה מס׳ 6.

[6] התנגדותו של מגן (תשס״ב[א]) לייחוס סרקופגים ונרות מסוימים לאוכלוסייה השומרונית ולסרטוט גבולות התיישבותה על סמך תפוצתם ידועה ולגיטימית. עם זאת, מפתיעה התעלמותו, במפת ההתיישבות השומרונית שלו (מגן תשס״ב[ב]: איור 1), מהריכוז הגדול של כתובות שומרוניות שהתגלה באזור שבין תל אביב להרצליה (רייך תשס״ב), לרבות בבית הכנסת בתל קסילה (קפלן תשל״ח) והכתובות מחורבת גלילות (Reich 1994). על פי מפתו לא ישבו שם שומרונים כלל!

[7] יש לציין שבממצא הנומיסמטי שהשתייר בידינו חסרים מטבעות מהמאות הד׳–הה׳ לסה״נ — מטבעות נפוצים מאוד באתרים מהתקופות הנדונות. אנו מודים לקורא האנונימי שהפנה את תשומת ליבנו לכך.

[8] העדרם של כלי חרס מיובאים בחורבת גלילות אינו יוצא דופן. באתרים כפריים מסוימים, לרבות בשרון הדרומי, נמצאה כמות רבה של כלים כאלה (כגון בפרדסיה — איילון תשס״ח:86), ואילו באתרים אחרים מאותה תקופה, שמעמדם הכלכלי היה דומה, הם נעדרים כמעט לגמרי, למשל בכפר סבא הקדומה, בח׳רבת סביה הסמוכה ובחורבת מגדל/צור נתן; לאחרון, ר׳ איילון תשס״ב:283). הסיבות לכך עדיין לא הובררו. אנו מודים לקורא האנונימי שהפנה את תשומת לבנו לכך.

הפניות

אביעם מ׳ תשמ״ח. גתות יין ושטחי גידול הזית והגפן בגליל העליון בעת העתיקה. **ישראל — עם וארץ** ד:197–210.

אביעם מ׳ ושטרן ע׳ תשנ״ח. קבורה בארונות חרס בגליל בתקופה הרומית. **עתיקות** 33:151–162.

איילון א׳ תשמ״ד. גתות יין מתקופת המשנה ב״מוזיאון הארץ״. **ישראל — עם וארץ** א:17–30.

איילון א׳ תשמ״ח. כביש ביזאנטי ותגליות נוספות במוזיאון הארץ, סביב תל קסילה. **ישראל — עם וארץ** ד:9–33.

איילון א׳ 1988. מתקני חקלאות ומלאכה בארבל הקדומה. בתוך צ׳ אילן וא׳ איזדרכת. **ארבל, ישוב יהודי קדום במזרח הגליל התחתון**. תל אביב. עמ׳ 159–187.

איילון א׳ 1989. התרבות החומרית של השומרונים. בתוך י׳ רול וא׳ איילון. **אפולוניה ודרום השרון, דגם של עיר חוף והעורף היישובי שלה**. תל אביב. עמ׳ 273–278.

איילון א׳ תשנ״ז. היבטים אקולוגיים בכפרי דרום השרון בתקופה הביזנטית. בתוך ש׳ דר וז׳ ספראי, עורכים. **הכפר הקדום בארץ ישראל**. תל אביב. עמ׳ 209–227.

איילון א׳ תשנ״ח. כפר סבא הקדומה לאור ממצאי החפירות האחרונות. **עתיקות** 34:107–120.

איילון א׳ תש״ס. ״נוף הרעפים״ של ארץ־ישראל. בתוך ג׳ ברקאי וא׳ שילר, עורכים. **נופי ארץ־ישראל, ספר עזריה אלון**. ירושלים. עמ׳ 126–131.

איילון א׳ תשס״ב. חורבת מגדל (צור נתן) — כפר שומרוני קדום. בתוך א׳ שטרן וח׳ אשל, עורכים. **ספר השומרונים**. ירושלים. עמ׳ 272–288.

איילון א׳ תשס״ג. כלי האבן והמתכת מחורבת רקית. בתוך ש׳ דר. **רקית, אחוזתו של מרינוס בכרמל**. תל אביב. עמ׳ 271–301.

איילון א׳ תשס״ח. כנסייה ושרידי יישוב מהתקופות הביזנטית והאומיית בפרדסיה שבשרון. **עתיקות** 58: 67–89.

איילון א׳ ודריי י׳ תשס״ב. בתי מלאכה לכלי עצם בקיסריה. **מכמנים** 16: 15–22.

איילון א׳ ודריי י׳ תשס״ה. מערכת השקיה ביזנטית ביבנה־ים. בתוך מ׳ פישר, עורך. **יבנה, יבנה־ים וסביבתן, מחקרים בארכאולוגיה ובהיסטוריה של מישור חוף יהודה**. תל אביב. עמ׳ 229–252.

איילון א׳ ובשקין יוסף נ׳ 2008. תל קסילה. **חדשות ארכיאולוגיות—חפירות וסקרים בישראל** 120 (29.5.08). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=792&mag_id=114 (תאריך גישה 9.5.10).

אייש ע׳ תשנ״ז. גלילות. **חדשות ארכיאולוגיות** קז: 148–149.

אלגביש י׳ 1994. **שקמונה לחוף הכרמל**. תל אביב.

ארנון י׳ תשס״ד. קיסריה בתקופה האסלאמית הקדומה. **קדמוניות** לז (127): 23–33.

באומגרטן י״י תשס״ב. כבשן צריפה סמוך לצומת גבעתי. **עתיקות** 42: 43*–50*.

בדחי ר׳ תשס״ב. שרידי בית מרחץ ושרידי בנייה נוספים בבאקה אל־ע׳רביה. **עתיקות** 42: 57*–71*.

בכור ש׳ תשמ״ג. נתניה. **חדשות ארכיאולוגיות** פ־פא: 13.

בן אפרים י׳ תשס״ג. בית־הבד ברקית. בתוך ש׳ דר. **רקית, אחוזתו של מרינוס בכרמל**. תל אביב. עמ׳ 77–96.

בן־צבי י׳ תשל״ו. **ספר השומרונים** (מהדורה שלישית). ירושלים.

בר ד׳ תשס״ג. התיישבות וכלכלה בארץ־ישראל בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית (70–641 לספירה). **קתדרה** 107: 27–46.

ברושי מ׳ תשמ״ה. **על היין בארץ־ישראל הקדומה** (ספריית אדם ועמלו 3). תל אביב.

ברנד א׳ תשס״א. מתקן חקלאי בחוף אשקלון. בתוך א׳ ששון, ז׳ ספראי ונ׳ שגיב, עורכים. אשקלון **עיר לחוף ימים**. תל אביב. עמ׳ 203–211.

גופנא ר׳ ואיילון א׳ תשנ״ח. **מפת הרצליה (69)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

גורזלזני א׳ 2009. רמלה (דרום). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (16.11.09). http://www.hadashot־esi.org.il/report_detail.asp?id=1254&mag_id=115 (תאריך גישה 9.5.10).

גיחון מ׳ תשל״ח. מרחצאות רומיים בארץ־ישראל. **קדמוניות** 43-42: 37–53.

גרוסברג א׳ תשנ״ח. כיצד הוכשרו המקוואות במצדה? **קתדרה** 85: 33–44.

גרוסמן ד׳ תשמ״ו. תהליכי התפתחות ונסיגה ביישוב הכפרי בשומרון וביהודה בתקופה העות׳מאנית. בתוך ש׳ דר וז׳ ספראי, עורכים. **מחקרי שומרון, קובץ מחקרים**. תל אביב. עמ׳ 303–388.

גרוסמן ד׳ תש״ן. תהליך ההתיישבות הערבית בשרון בתקופה העות׳מאנית. בתוך א׳ דגני, ד׳ גרוסמן וא׳ שמואלי, עורכים. **השרון בין ירקון לכרמל**. תל אביב. עמ׳ 263–277.

גרינהוט צ׳ תשנ״ח. חורבת חרמשית, עונות 1988–1990. **עתיקות** 34: 121–172.

גרן ו׳ תשמ״ד. **תיאור גיאוגראפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל** ה: **השומרון (ב)**. (תרגום מצרפתית לפי מהדורת פאריס 1875, ח׳ בן־עמרם). ירושלים.

דקסינגר פ׳ תשס״ב. האמונות והדעות של השומרונים בתקופה הביזנטית. בתוך א׳ שטרן וח׳ אשל, עורכים. **ספר השומרונים**. ירושלים. עמ׳ 496–518.

דר ש׳ תשמ״ב. **התפרוסת היישובית של מערב השומרון בימי הבית השני, המשנה והתלמוד, והתקופה הביזנטית**. תל אביב.

דר ש׳ תשנ״ח. **סומקה, עיירה יהודית בכרמל**. תל אביב.

דר ש׳ תשס״ב. עדויות ארכאולוגיות למרידות השומרונים בתקופה הביזנטית. בתוך א׳ שטרן וח׳ אשל, עורכים. **ספר השומרונים**. ירושלים. עמ׳ 444–453.

דר ש׳ תשס״ג. **רקית, אחוזתו של מרינוס בכרמל**. תל אביב.

דר ש׳ וזיגלמן ע׳ תשנ״ז. חורבת כרך בכרמל. בתוך ש׳ דר וז׳ ספראי, עורכים. **הכפר הקדום בארץ ישראל**. תל אביב. עמ׳ 161–191.

הירשפלד י׳ תשמ״ז. **בית המגורים הארץ־ישראלי בתקופה הרומית־ביזאנטית**. ירושלים.

הירשפלד י׳ תשנ״ז. כפרים, בתי אחוזה ובתי חווה בארץ־ישראל הביזנטית. בתוך ש׳ דר וז׳ ספראי, עורכים. **הכפר הקדום בארץ ישראל**. תל אביב. עמ׳ 75–129.

זוסמן ו׳ תשס״ב. נרות ׳שומרוניים׳. בתוך א׳ שטרן וח׳ אשל, עורכים. **ספר השומרונים**. ירושלים. עמ׳ 339–371.

ח״א תשמ״ב. נבי ימין. **חדשות ארכיאולוגיות** עח־עט: 41.

ינאי א׳ תשס״א. כבשן סיד שנחפר באור עקיבא. בתוך י׳ שפנייר וא׳ ששון. **כבשני סיד בארץ־ישראל**. ירושלים. עמ׳ 37–39.

ישראל י׳ תשס״א. ״אחוזת המיל השישי״ באשקלון. בתוך א׳ ששון, ז׳ ספראי ונ׳ שגיב, עורכים. **אשקלון עיר לחוף ימים**. תל אביב. עמ׳ 212–226.

כוכבי מ׳ 1989. **אפק־אנטיפטריס, חמשת אלפים שנות היסטוריה**. תל אביב.

לוי י׳ תשמ״ח. אום ח׳אלד. **חדשות ארכיאולוגיות** צ: 36.

לוי י׳ תשנ״ב. גלילות (ח׳ ג׳ליל). **חדשות ארכיאולוגיות** צז: 54–55.

מגן י׳ 1982. **מוזיאון קדם והממצאים הארכיאולוגיים בקדומים**. ירושלים.

מגן י׳ תשמ״ה. המקוואות בקדומים ושמירת הטהרה אצל השומרונים. **קתדרה** 34: 15–26.

מגן י׳ תשס״ב [א]. בתי כנסת שומרוניים. בתוך א׳ שטרן וח׳ אשל, עורכים. **ספר השומרונים**. ירושלים. עמ׳ 382–443.

מגן י׳ תשס״ב [ב]. תחומי ההתיישבות השומרונית בתקופה הרומית־הביזנטית. בתוך א׳ שטרן וח׳ אשל, עורכים. **ספר השומרונים**. ירושלים. עמ׳ 245–271.

מהריאן א׳ תשס״א. עינב (מזרח). **חדשות ארכיאולוגיות** 112: 68–69.

נון מ׳ תשכ״ד. **הדיג העברי הקדום**. מרחביה.

ספראי ז׳ תשנ״ז. הכפר ביהודה. בתוך ש׳ דר וז׳ ספראי, עורכים. **הכפר הקדום בארץ ישראל**. תל אביב. עמ׳ 11–73.

ספראי ז׳ תשנ״ט. מבני השדה הקדומים — הכפר בארץ־ישראל בתקופה הרומית. **קתדרה** 89: 7–40.

ספראי ז׳ ולין מ׳ תשמ״ח. חפירות וסקרים באיזור משמר העמק. בתוך ב׳ מזר, עורך. **גבע, תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו־שושה משמר העמק**. ירושלים. עמ׳ 167–214.

ספראי ז׳ וששון א׳ תשס״א. **חציבה ומחצבות אבן בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**. ירושלים.

עיטם ד׳ תשנ״ז. ״רחים של גרוסות״ — מתקן לייצור גריסים מהתקופות הרומית והביזנטית בארץ־ישראל. בתוך י׳ אשל, עורך. **מחקרי יהודה ושומרון — דברי הכנס השישי, תשנ״ו־1996**. קדומים־אריאל. עמ׳ 191—202.

עיטם ד׳ תשנ״ט. הלחם המקראי — מאכל גריסים או מאפה בצק? בתוך י׳ אבישור ור׳ דויטש, עורכים. **מחקרים בהיסטוריה באפיגרפיה ובמקרא לכבוד פרופ׳ מיכאל הלצר**. תל אביב־יפו. עמ׳ *119–*125.

עלון תש״י. חדשות ארכיאולוגיות בישראל ד׳: התקופה הביזאנטית: ג׳ליל. **עלון ב**:16.

עלון תשי״א. חדשות ארכיאולוגיות בישראל ג׳: התקופות ההליניסטית והרומאית: ג׳ליל. **עלון** ג:7.

פורת י׳ 1989. טיח באמות מים כאינדיקטור כרונולוגי. בתוך ד׳ עמית, י׳ הירשפלד וי׳ פטריך, עורכים. **אמות המים הקדומות בארץ־ישראל — קובץ מחקרים**. ירושלים. עמ׳ 69–76.

פורת י׳ תשנ״ו. משלחת רשות העתיקות. בתוך י׳ פורת, א׳ רבן וי׳ פטריך. מפעל חפירות קיסריה — מרץ 1992—יוני 1994. **חדשות ארכיאולוגיות** קה:37–46.

פטריך י׳ תשנ״ו. המשלחת המשולבת (א). בתוך י׳ פורת, א׳ רבן וי׳ פטריך. מפעל חפירות קיסריה — מרץ 1992—יוני 1994. **חדשות ארכיאולוגיות** קה:47–54.

פטריך י׳ תשס״ג. קיסריה: ארמון הפרוקורטור הרומי והמושל הביזאנטי, מכלול מחסנים, ותאי הזינוק באצטדיון הרומי. **קדמוניות** לה (124):66–86.

פלדשטין א׳ תשנ״ז. חורבת גלילות. **חדשות ארכיאולוגיות** קו:75–77.

פרידהיים ע׳ תשס״ג. מעשה רבן גמליאל במרחץ של אפרודיטי בעכו — עיון בראליה ארץ־ישראלית. **קתדרה** 105 :7–32.

פרנקל ר׳ תשס״ד. רחיים ומתקני טחינה בספרות התלמודית — בחינתם מחדש לאור הממצא הארכאולוגי. **קתדרה** 110 :43–60.

פרנקל ר׳ ואיילון א׳ תשמ״ט. **גפן, גתות ויין בעת העתיקה** (ספריית אדם ועמלו 5). תל אביב.

צוק צ׳ 1988. אספקת המים בישוב מתקופת המשנה והתלמוד — חורבת ארבל שבגליל התחתון. בתוך צ׳ אילן וא׳ איזדרכת. **ארבל, ישוב יהודי קדום במזרח הגליל התחתון**. תל אביב. עמ׳ 149–158.

צוק צ׳ ואיילון א׳ תשנ״ד. מנהרת הרצליה — מפעל ניקוז מהתקופה הביזנטית. **נקרות צורים** 19 :57–66.

צפריר י׳ תשמ״ה. **ארץ־ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי ב: המימצא הארכאולוגי והאמנותי**. ירושלים.

צפריר י׳ תשנ״ה. פריחת היישוב בארץ־ישראל בתקופה הביזנטית — על העדויות הארכיאולוגיות והמקורות הספרותיים. **מכמנים** 8 :7–16.

קוטלר ד׳ תשל״ז. **האקולוגיה האנושית בעולם העתיק (ארץ־ישראל, יוון ורומא)**. ירושלים ותל אביב.

קידיאושן נ׳, איילון א׳ ויוסף א׳ תש״ן. שתי גתות יין מתקופת התלמוד ליד תל קסילה. **ישראל — עם וארץ** ה–ו:23–36.

קלדרון ר׳. כרך זה. כלי החרס מחורבת גלילות.

קלטר ר׳ תש״ס. חורבת גלילות. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 110 :123.

קפלן ח׳ תשל״ח. כנסייה שומרונית במיתחם ״מוזיאון הארץ״. **קדמוניות** יא (42-43):78–80.

קרמון י׳ תשי״ט. התנאים הפיסיוגרפיים של השרון והשפעתם על התפתחותו היישובית. **ידיעות** כג:111—133.

רבן א׳ תשנ״ד. חידושים בחקר קיסריה ונמליה. בתוך ג׳ ברקאי וא׳ שילר, עורכים. **חוברת המאה של אריאל, מאמרים ומחקרים בידיעת ארץ־ישראל ב׳ (אריאל** 102–103). ירושלים. עמ׳ 119–133.

רבן א׳ תשנ״ה. קיסריה הביזנטית — עיר אחרת בקו חוף אחר. **מכמנים** 8 :105–117.

רבן א׳ תשנ״ו. המשלחת המשולבת (ב). בתוך י׳ פורת, א׳ רבן וי׳ פטריך. מפעל חפירות קיסריה — מרץ 1992–יוני 1994. **חדשות ארכיאולוגיות** קה:54–71.

רוזנסון י׳ תשנ״ד. **״והנה טוב מאוד״, היחס לטבע ולסביבה במקורות היהדות**. תל אביב.

רול י׳ ואיילון א׳ תש״ם. שתי גתות יין גדולות באיזור גבעות החמרה בארץ ישראל. **נופים** 13–14 :6–26.

רול י׳ ואיילון א׳ תשמ״ח(א). דרכים ראשיות בשרון בתקופות הרומית והביזאנטית. **ישראל — עם וארץ** ד:147–162.

רול י׳ ואיילון א׳ תשמ״ח(ב). מודלים התיישבותיים בדרום השרון בעת העתיקה. בתוך ג׳ ביגר וא׳ שילר, עורכים. **אתרים ומקומות בארץ־ישראל (אריאל** 55–56). ירושלים. עמ׳ 38–43.

רול י׳ ואיילון א׳ 1989. **אפולוניה ודרום השרון, דגם של עיר חוף והעורף היישובי שלה**. תל אביב.

רול י׳ ואיילון א׳ תש״ן. הצמיחה היישובית והכלכלית בדרום השרון בתקופת המשנה והתלמוד. בתוך א׳ דגני, ד׳ גרוסמן וא׳ שמואלי, עורכים. **השרון בין ירקון לכרמל**. תל אביב. עמ׳ 191–200.

רות י׳ תשמ״ה. **סקר הגולן הדרומי** (ספריית אדם ועמלו 4). תל אביב.

ריטר־קפלן ח׳ תשמ״ב. תל קסילה, כבשן. **חדשות ארכיאולוגיות** עח־עט:47.

רייך ר׳ תשמ״א. משנה, שקלים פ״ח מ״ב והממצא הארכיאולוגי. בתוך א׳ אופנהיימר, א׳ רפפורט ומ׳ שטרן, עורכים. **פרקים בתולדות ירושלים בימי בית שני: ספר זיכרון לאברהם שליט**. ירושלים. עמ׳ 225–256.

רייך ר׳ תשמ״ח. הערה לעניין מקוואות־טהרה שומרוניים. בתוך ד׳ יעקבי וי׳ צפריר, עורכים. **יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ־ישראל הביזאנטית**. ירושלים. עמ׳ 242–244.

רייך ר׳ תשס״ב. קמעות שומרוניים מן התקופה הרומית המאוחרת והביזנטית. בתוך א׳ שטרן וח׳ אשל, עורכים. **ספר השומרונים**. ירושלים. עמ׳ 289–309.

רמון ע׳ ושחורי ר׳ תשס״א. **מדידה ושקילה בימי קדם** (קטלוג, מוזיאון ראובן ועדית הכט). חיפה.

רקובר נ׳ תשנ״ד. **איכות הסביבה: היבטים רעיוניים ומשפטיים במקורות היהודיים**. ירושלים.

שטרן א׳ תשנ״ב. **דור המושלת בימים, עשר שנות חפירה בעיר־נמל ישראלית־פיניקית לחוף הכרמל**. ירושלים.

Ayalon E. 1996. The "Samaritan" Olive Oil Press. In D. Eitam and M. Heltzer eds. *Olive Oil in Antiquity, Israel and Neighboring Countries from the Neolith to the Early Arab Period.* Padova. Pp. 149–156.

Ayalon E. 2005. *The Assemblage of Bone and Ivory Artifacts from Caesarea Maritima, Israel 1st–13th Centuries CE* (BAR Int. S. 1457). Oxford.

Ayalon E. and Dray Y. 2009. Byzantine 'Industrial' Oil Presses at Zur Natan. In E. Ayalon, R. Frankel and A. Kloner eds. *Oil and Wine Presses in Israel from the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods* (BAR Int. S. 1972). Oxford. Pp. 175–179.

Brun J.-P. 2003. *Le vin et l'huile dans la Mediterranée antique*. Paris.

Clermont-Ganneau C. 1903. Le lac de Catorie. *Recueil d'archéologie orientale* V:201–206.

Conder C.R. and Kitchener H.H. 1881–1883. *The Survey of Western Palestine* I–III. London.

Dauphin C. 1998. *La Palestine byzantine, peuplement et populations* I–III (BAR Int. S. 726). Oxford.

Dreisbusch G. 1994. Darre oder Räucherkammer? Zu römischen Heizanlagen in Westdeutschland. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 19\1: 181–205.

Frankel R. 1994. Ancient Oil Mills and Presses in the Land of Israel. In R. Frankel, S. Avitsur and E. Ayalon. *History and Technology of Olive Oil in the Holy Land.* Arlington–Tel Aviv. Pp. 19–89.

Frankel R. 1999. *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and Other Mediterranean Countries.* Sheffield.

Frankel R. 2003. The Olynthus Mill, Its Origin, and Diffusion: Typology and Distribution. *AJA* 107: 1–21.

Gadot Y. and Tepper Y. 2003. A Late Byzantine Pottery Workshop at Khirbet Baraqa. *Tel Aviv* 30:130–162.

Galili E., Rosen B. and Sharvit J. 2002. Fishing-Gear Sinkers Recovered from an Underwater Wreckage Site, off the Carmel Coast, Israel. *The Israel Journal of Nautical Archaeology* 31:182–201.

Gophna R. and Ayalon E. 1989. History of Settlement in the Tel Michal Region. In Z. Herzog, G. Rapp and O. Negbi eds. *Excavations at Tel Michal, Israel* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series No. 8). Minneapolis–Tel Aviv. Pp. 16–28.

Gorin-Rosen Y. 2000. The Ancient Glass Industry in Israel, Summary of the Finds and New Discoveries. In M.-D. Nenna ed. *La route du verre, Ateliers primaires et secondaires du second millénaire av. J.-C. au Moyen Âge* (Travaux de la Maison de I'Orient Méditerranéen 33). Lyon. Pp. 49–63.

Gorin-Rosen Y. 2002. The Ancient Glass Industry in Eretz-Israel—A Brief Summary. *Michmanim* 16:7*–18*.

Herzog Z. 1989. Persian Period Stratigraphy and Architecture (Strata XI–VI). In Z. Herzog, G. Rapp and O. Negbi eds. *Excavations at Tel Michal, Israel* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series No. 8). Minneapolis–Tel Aviv. Pp. 88–114.

Hirschfeld Y. 2000. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons.* Jerusalem.

Hoss S. 2005. *Baths and Bathing, The Culture of Bathing and the Baths and* Thermae *in Palestine from the Hasmoneans to the Moslem Conquest* (BAR Int. S. 1346). Oxford.

Karmon Y. 1961. Geographical Influences on the Historical Routes in the Sharon Plain. *PEQ* 93: 43–60.

Levine L.I. and Netzer E. 1986. *Excavations at Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979—Final Report* (Qedem 21). Jerusalem.

Magen Y. 1993. The Ritual Baths (Miqva'ot) at Qedumim and the Observance of Ritual Purity Among the Samaritans in Early Christianity. In F. Manns and E. Alliata eds. *Early Christianity in Context, Monuments and Documents* (Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Maior 38). Jerusalem. Pp. 181–192.

Matthews E., Neidinger W. and Ayalon E. 1990. *Preliminary Report on the Excavations at Zur Natan, 1989 and 1990 Seasons.* Houston.

Mazar E. 2003. Architecture and Stratigraphy. In E. Mazar. *The Temple Mount Excavations in Jerusalem 1968–1978 Directed by Benjamin Mazar, Final Reports* II: *The Byzantine and Early Islamic Periods* (Qedem 43). Jerusalem. Pp. 3–85.

Patrich J. 1996. Warehouses and Granaries in Caesarea Maritima. In A. Raban and K.G. Holum eds. *Caesarea Maritima, A Retrospective after Two Millenia* (Studies in Near Eastern Archaeology and Civilization [DMOA] 21). Leiden–New York–Köln. Pp. 146–176.

Patrich J. 1999. The Warehouse Complex and Governor's Palace (Areas KK, CC, and NN, May 1993–December 1995). In K.G. Holum, A. Raban and J. Patrich eds. *Caesarea Papers* 2. Portsmouth. Pp. 70–107.

Pritchard J.B. 1964. *Winery, Defenses and Soundings at Gibeon.* Pennsylvania.

Raban A. 1986. *The Harbours of Caesarea Maritima, Results of the Caesarea Ancient Harbour Excavation Project, 1980–1985* I: *The Site and the Excavations* (BAR Int. S. 491). Oxford.

Reich R. 1994. Two Samaritan Rings from Gelilot (el-Jalil), Near Herzliyya. *'Atiqot* 25:135–138.

Roll I. 1999. Introduction: History of the Site, Its Research and Excavations. In I. Roll and O. Tal. *Apollonia-Arsuf, Final Report of the Excavations* I: *The Persian and Hellenistic Periods* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series No. 16). Tel Aviv. Pp. 1–62.

Rosenson I. 1996. The Essence and Siting of Oil Producing Facilities in Mishnaic and Talmudic Period Based on Authentic Sources. In D. Eitam and M. Heltzer eds. *Olive Oil in Antiquity, Israel and Neibouring Countries from the Neolith to the Early Arab Period.* Padova. Pp. 113–118.

Safrai Z. 1994. *The Economy of Roman Palestine.* London–New York.

Shenhav E. 2009. A Byzantine Oil Press at Shuni. In E. Ayalon, R. Frankel and A. Kloner eds. *Oil and Wine Presses in Israel from the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods* (BAR Int. S. 1972). Oxford. Pp. 143–148.

Storck J. and Teague W.D. 1952. *Flour for Man's Bread.* Minneapolis.

Tal O. 1995. Roman–Byzantine Cemeteries and Tombs around Apollonia. *Tel Aviv* 22:107–120.

Tal O. 1996. A Salvage Excavation at Herzliya Beth. *Tel Aviv* 23:235–243.

Tal O., Jackson-Tal R.E. and Freestone I.C. 2004. New Evidence of the Production of Raw Glass at Late Byzantine Apollonia-Arsuf, Israel. *JGS* 46:51–66.

Taxel I. 2009. *Khirbet es-Suyyagh: A Byzantine Monastery in the Judaean Shephelah* (Salvage Excavation Reports No. 6). Tel Aviv.

Tsafrir Y., Di Segni L. and Green J. 1994. *Tabula Imperii Romani, Iudaea Palaestina, Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods.* Jerusalem.

Vitto F. 1986. Potters and Pottery Manufacture in Roman Palestine. *Bulletin of the Institute of Archaeology* 23:47–64.

Vitto F. 1998. Mahoza D-Yamnin: A Mosaic Floor from the Time of Eudocia? *'Atiqot* 35:109–134.

Wilson R.J.A. 1992. Terracotta Vaulting Tubes (*Tubi Fittili*): on their Origin and Distribution. *JRA* 5:97–129.

ḤORBAT GELILOT (EL-JELIL): EXCAVATIONS ON THE FRINGES OF A ROMAN–BYZANTINE-PERIOD VILLAGE IN THE SHARON PLAIN

ETAN AYALON AND YOSSI LEVY
(PP. 17*–61*)

Ḥorbat Gelilot (previously the Arab village el-Jelil) is located on the southwestern outskirts of Herzliyya, near the Tel Aviv–Haifa highway (Ha-Sira Interchange; map ref. NIG 1824/6741; OIG 1324/1741; Figs. 1, 2). The ancient settlement was severely damaged in the past and very little is known about it. The salvage excavations described here, headed by Yossi Levi and Amir Feldstein, concentrated on the northwestern slope of the hill, revealing mainly installations, such as are usually found on the margins of settlements, presumably for environmental and functional reasons.

The main components unearthed were dated to the Roman period: a bathhouse, which was probably turned into an industrial installation in a secondary phase (Plans 1–3; Figs. 3–9); a plastered installation (L82; Plan 4); a *miqveh* (ritual bath; L24; Plan 5; Figs. 10, 11); a well (L703), probably the water source of the above, and a clay water pipe (L10; Plan 2; Figs. 12, 13); a partly preserved burial cave (L4, L5; Plan 6; Fig. 14); two pottery kilns (Plan 7); several partly preserved winepresses, including pits and two hewn storage facilities (Plans 8–10; Figs. 15–18); several complexes of three or four plastered vats, probably used for food storage (Plans 11–13; Figs. 19–26); a hewn vat containing two large stone bowls (L3; Figs. 27, 28); and a building (L708; Plan 14).

A partly preserved industrial oil press (Plan 15; Figs. 29–32), found at the southern edge of the excavated area, is the only component dated to the Byzantine period.

In addition to pottery (see Calderon, this volume) and coins (Table 1), only a few small finds were preserved: clay pipes, nails, jewelry and some basalt utensils (Figs. 33–35).

A historical source of the third or fourth century CE mentions "Galil on the seashore" as a Samaritan settlement. This source, together with two bronze rings bearing Samaritan inscriptions (surface finds in the Vat Complex 111) and the presence of a *miqveh*—all point to a Samaritan ethnic identity for at least some of the inhabitants. Indeed, the site is located in a region rich with Samaritan finds from those periods.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. The excavation area, looking north.
Plan 1. General plan.
Plan 2. Bathhouse, well (L703), pipe (L10), *miqveh* (L24) and trapezoidal pit (L18).
Fig. 3. Bathhouse, looking north; to its south, the pipe (L10).
Fig. 4. Bathhouse: the hypocaust, looking northeast.
Plan 3. Bathhouse, vat complex: plan and sections.
Fig. 5. Bathhouse: the mosaic surface, looking northeast.
Fig. 6. Bathhouse: Vat 12א, looking southeast.
Fig. 7. Bathhouse: Vat 12ב, looking southeast.
Fig. 8. Bathhouse: Vat 13, looking southeast; in foreground: the trapezoidal vat (L18).
Fig. 9. Bathhouse: Vat 14, looking south.
Plan 4. Plastered installation (L82): plan and section.
Plan 5. *Miqveh* (L24): plan and section.
Fig. 10. *Miqveh*: the entrance shaft (front) and the opening in the ceiling (back), looking southwest.
Fig. 11. *Miqveh*: the inner pool and the opening, looking northwest.